

A. OSSIPOV

Tee

vaimsele

vabadusele

53269

A-24133 II

A. OSSIPOV

TEE
VAIMSELE
VABADUSELE

(ENDISE USUTEADLASE JUTUSTUS)

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1961

Originaali tiitel:

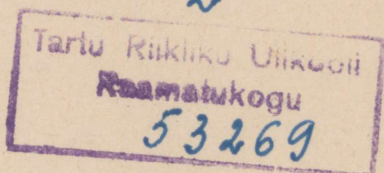
А. А. Осипов

Путь к духовной свободе
(Рассказ бывшего богослова)

Государственное издательство политической литературы

Москва 1960

Каане kujundanud *E. Tali*

Selle brošüüri autor on endine Leningradi vaimuliku akadeemia ja vaimuliku seminari professor-usuteadlane ja inspektor, usuteaduse magister ja ülempreester, piibli viimase venekeelse väljaande «õpetatud toimetaja». Üle kolmekümne aasta jutlustas ta õigeusku kirikualtaritelt, vaimulikus kirjanduses, vaimulikes õppeasutustes...

Jah, tal on, mida jutustada religioonist. Kuid kõige huvitavam on see, et raamatu autor jõudis ateismini piibli teadusliku uurimise teel, piibli «tõdede» eluga võrdlemise teel. Nii uskmatud kui ka usklikud loevad huviga seda pihtimust, milles asjatundlikult jutustatakse tõe kaasaegsest õigeusust, sellest, kuidas kõigist usumeeste pingutustest hoolimata usk taandub teaduse ees.

MILLEKS ON VAJA SEDA JUTUSTUST?

ET HOIATADA ÜHTESID...

Sellest päevast (2. detsember 1959), mil ma tulin ära vaimulikest koolidest ja lõin lahku õigeusu kirikust, ristiust ning üldse igasugusest religioonist, on möödunud rohkesti aega. Juba on selgunud, milliste motiividega kiriku esindajad ning minu endised töökaaslased ja õpilased kalduvad seletama minu äramineku põhjusi. Ajalehed «Pravda» ja «Izvestija», kus avaldati «Kiri toimetusele»¹ ja «Vastused korrespondendile»², said nende artiklite kohta rohkesti kirju. Hulgaliselt kirju sain ka mina.

Kõige asetleidnu valguses on vaja uuesti tagasi pöörduda nende motiivide ja asjaolude juurde, millega on seotud minu lahkulöömine religioonist, ja rääkida neist veel kord, nüüd aga mitte enam ajaleheveergudel, vaid mõnevõrra pikemalt, väikeses brošüüris.

Pole ju tõe tunnetamise tee nii lihtne. Sellele avaldavad mõju, isegi vastu inimese enda tahet, kasvatus, omaksed, kogu ümbritsev keskkond, kool, elutingimused, üldtunnustatud autoriteedid. Geniaalselt lihtne ja sügav on vormel: «Olemine määrab teadvuse», ent kui keerulistest asjaoludest iga inimese elus, millistest motiivide kokkusattumustest, missugusest tohutust võitlusest ta räägib. Ka minu tee polnud lihtne.

Üks mu tuttav ütles: «Tavaliselt arvatakse, et pärast kolmekümnendat-kolmekümne viiendat eluaastat tekib inimesel tendents oma tee lõplikult kindlaks määrata, vältida järske muudatusi ja pöördeid, ühesõnaga tekib kalduvus stabiilsele elule... Teie aga, pärast seda kui

¹ Vt. «Pravda» 6. detsembrist 1959.

² Vt. «Izvestija» 20. detsembrist 1959.

olite veerand sajandit sammunud kord valitud teed mööda, ei kartnud neljakümne kaheksa aastaselt niisuguseid muudatusi... Nähtavasti pole hing ja mõistus veel tui-maks muutunud!»

Jah, 10. novembril 1959 sain neljakümne kaheksa aastaseks, religiooni teenimist, õigeusu kiriku teenimist aga alustasin juba 1929. aastal, gümnaasiumi viimase klassi õpilasena. Ja niisugune järsk pööre polnud muidugi lihtne ega kerge. Kuid just sellepärast leidsingi endas jõudu lahkuda, isegi hoolimata oma neljakümne kaheksast aastast, et tundsin, kui ähvardavalt kogu mu elule kiirenes hinge panetumise protsess selle tõttu, et olin seotud religiooniga. Elada aga olen alati tahtnud loovalt. Olen tahtnud elada, aga mitte vegeteerida põhimõttel: «Päev möödab, ja tänu taevale!» ehk teiste sõnadega, et aga ennast kuidagi elust läbi vedada.

Kurb on muidugi, et arusaamine, kui kahjulik on inimesele oma elutee sidumine religiooniga, tuli nii hilja, kui parimad noorusaastad ja kõigi võimete õitseaeg on juba seljataga, kui elu hakkab kalduma õhtusse. Kuid parem hilja kui mitte kunagi... Olgu vähemasti seegi osa elust, mis on veel jäänud, võimaluste piirides sisukas, loov, mitte aga mõttetult raisatud selleks, et teenida olematuid «kõrgemaid jõude», jumalaid ja vaime, keda inimsugu on välja mõelnud varajase lapsepõlve ja metsluse ajajärgul.

Olgu minu keerukas ja raske tee valguse ja reaalse töö poole, minu piinarikas lahkulöömine illusioonide, enesepette ja «teadvusest kõrgemal olevast» maailmast tervendavaks hoiatuseks noorematele, elu künnisel seisvatele inimestele, kelle ümber õigeusklikud fanaatikud ja sektantidest «jumalainimesed» koovad sageli oma jutluste võrku. Võib-olla mõnele neist ongi need leheküljed hoiatuseks, et nad ei vahetaks endale hukatuseks uhke nime-tuse «inimene» kahtlase au vastu saada «issanda sulaseks», «päästetud hingeks», olematu jumala «alandlikuks teenriks».

Teiseks ajendiks selle brošüüri kirjutamisele oli paljude tublide inimeste hämmastus, kes aga pole iialgi sügavalt analüüsinud oma vaadete olemust ja nende põhjusi. Need inimesed küsivad: kuidas siis nii — elas inimene,

teenis jumalat, äkki aga võttis kätte ja pööras sellele kõigele selja...

Ei, polnud lihtne jõuda otsustava tunnini, mil saabus aeg kõigest lahti öelda... Tee selleni oli pikk...

... PANNA TEISI JÄRELE MÖTLEMA

Kirikust lahku lüües teadsin ma väga hästi, et paljud fanaatikud mõistavad mind hukka, et tuleb ära kuulata ja lugeda palju sapiseid sõnu täis vihkamist. Aimasin ette, et paljud inimesed, kes mind olid kunagi ülistanud, hakkavad esitama mulle igasuguseid rämpaseid süüdistusi.

Juhuslik kokkusaamine tänaval 1959. aasta augustis näitas mulle, milline tõrvamiskampaania ootab igaüht, kes pöörab religioonile selja. Moskva vaksali lähedal peatas mind mu endine üliõpilane, ühe Leningradi kiriku ülempreester. Teretasime, ja ta ütles: «Muudkui kirjutavad meist igasugused nurjatud! Neist Duluman on muide kahtlemata tark...» Kas mäletate seda jutuajamist, auväärt isa? Teie, kes te kunagi rääkisite, et olin teie paremaid professoreid, arvate nüüd kindlasti ka mind «nurjatute, kuigi tarkade» kilda. Ja see on arusaadav.

See on omamoodi enesekaitse. Sest kui tunnistada tõsisteks ja ausateks need, kes näitavad, kui sõge on usk jumalasse, ning paljastavad ebausku, millel rajanevad usukombed ja -talitused, kelleks siis pidada inimesi, kes jutlustavad usulisi jaburdusi?! Teadlikke või ebateadlikke valetajaid?! Harimatuid inimesi filosoofide toogades?! «Sõnakarja» pimedaid juhte? Tõepoolest, peavad ju nad sellest olukorrast väljapääsu leidma!

Andke mulle andeks need mõttemõlgutused, kallis isa (kallis, sest olen alati väga armastanud ja armastan ka praegu oma endisi üliõpilasi), kuid inimühiskonna ajaloolise arenemise eest ei pääse kuhugi! Ajalugu ei saa pöörata tagasi kiviaega. Kõik niisugused püüded nii minevikus kui ka tänapäeval meenutavad jaanalindu, kes peidab ohu eest pea liiva sisse. Need püüded pole midagi muud kui autosugestioon ja enesepete, asjatu katse pääseda vältimatu lõpu eest.

Ja kui palju kirik ka kordaks sõnu, mida olevat öelnud kord tema «rajaja» Kristus: «... ja sellesinase kalju peale ehitan ma oma koguduse, ja allmaailma väravad

ei võida seda ära», — mitte «allmaailma väravad», sest mingit allmaailma ei ole, samuti nagu muidki religiooni fantastilisi elemente, vaid inimkonna progress ja ristiusu enda mandumine, tema muutumine arheoloogiliseks paradoksiks räägivad võimsalt ja veenvalt ristiusu peatsest lõpust...

Mul on nüüd väga kahju inimestest, kes otsivad meeletlikult ja täiesti kasutult teid religiooni ja kiriku säilitamiseks. Nende hulgas on ju arukaid, omamoodi isegi tarku inimesi. Kuidas siis ei peaks neist kahju olema?...

Ja ma kirjutan neid lehekülgi mõninga lootusega aidata neid hingekarjaseid, kes pole «kalestunud oma tuimuses» — kui kasutada kiriku enda sõnu — ja kelle hulgas on nii palju minu endisi õpilasi. Võib-olla mõni neist, kelle mõistus ja südametunnistus pole veel suikunud kiriku jutluste mõjul, vastab minu üleskutsele. On ju nende hulgas häid, kuigi sügavalt eksivaid inimesi... Ma ei räägi neist, kes juba ammu on usu küüniliselt asendanud kasuhimu teenimisega. Neid «jumala karjaseid» kohutab rahandusinspektor palju rohkem kui südametunnistus ja kõik põrgupiinad, millesse nad ammugi enam ei usu. Nemad on issanda kiriku kindlaks kantsiks. Rahapung ja hoiuraamat aheldavad neid altari külge tugevamini kui raudketid. Neile on juba hilja midagi rääkima hakata. Ülejäänule aga on vaja rääkida. Siin on omal kohal evangeeliumi sõnad: «Kel kõrvad on kuulda, see kuulgu!»

KUIDAS MINUST SAI USKLIK JA HINGEKARJANE. MÕNI SÕNA LAPSEPÕLVEST JA NOORUSEAST

Kuidas minust sai usklik ja hingekarjane? Milline oli mu usk, kuidas elasin ja töötasin hingekarjasena ja usu-teadlasena? Ja lõpuks, kuidas ma jõudsin arusaamisele, et kirikust tuleb ära minna, temale selg pöörata?

Biograafilised andmed valgustavad kõige paremini inimese eluteed, tema maailmavaate kujunemist ja arenemist.

Ma ei põlvne vaimulikust perekonnast. Ja see on minu õnn. Kodune kasvatus põlistes vaimulikes perekondades moonutab inimesi sedavõrd, et ainult vähesed suudavad võitu saada sellest vaimsest udust, millesse niisugune kas-

vatus neid mässib. Ma ei tea, kas oleksin suutnud toime tulla sellise kangelasteoga, et oleksin üle saanud seisuslikest eelarvamustest.

Sündisin 1911. aastal Tallinnas riigipanga kohaliku osakonna ametniku perekonnas. Ema oli mereväeohvitseri tütar. Minu vanaisa, kes pärines talupojaperekonnast Veliki Ustjugist, sai pärast pikki madrusena mereväes teenitud aastaid ohvitseriks ning töötas kaua Tallinna sadamas. Seepärast oli ka minu varajane lapsepõlv seotud Läänemere rannikuga. Hiljem viidi isa üle Suhhumisse, siis Orenburgi.

Kodusõja aastail hukkusid peaaegu kõik mu sugulased — kes nälja, kes tüüfuse, kes muude hädade tagajärjel. 1922. aastal tõi elutee perekonna riismed kokku isa kodukohta Ivanovosse. Siin meie perekond lagunes ning ema koos minu ja vanaemaga pöördus tagasi talle koduks saanud Tallinna.

Nii algas minu elu «välismaine» periood. Olin siis 11-aastane.

Eesti oli tookord kodanlik, «sõltumatu» (ainult mitte väliskapitalist) vabariik.

Meie elu polnud kerge. Algul kleepisime terve perega, kolmekesi, kodus paberossikarpe «Laferme'i» vabriku jaoks. Hiljem hakkas ema tööle korrektorina ajalehe juures ja tegi kodus õmblustööd. Teenistus oli väike, vaevalt sai ots otsaga kokku. Mina käisin koolis, suviti püüdsin aga endale natuke saapa- ja rõivaraha teenida: olin montööriks, maalriks, jagasin tänaval reklaamlehti, olin pallipoisiks tenniseväljakuil, jooksupoisiks toimetuses, vedasin lehti kioskitesse, olin «erikirjasaatjaks» ja turistide juhiks.

Nagu igal poisil ja hiljem noorukil, olid ka minul omad unistused. Armastasin loodusteadust. Kogusin putukaid ja kivimeid kollektsiooni jaoks. Tahtsin saada geoloogiks.

Mulle meeldis väga ka ajalugu. Lugesin palju ja kogusin raamatuid. Varakult tegin luuletamiskatseid.

Tundsin alati suurt tungi olla inimeste hulgas, teha ühiskondlikku tööd. Olin pioneer, kuid hiljem see organisatsioon suleti. Astusin skaudiks. Kuid Kristlike Noorte Meeste Ühingu (niinimetatud YMCA — Ameerika Ühendriikide poolt finantseeritav rahvusvaheline noorsoo-organisatsioon) süsteemist viidi nad üle vene monarhistliku emigratsiooni (kindral Baiov) alluvusse. Ema soovi-

tusel, kes ei pooldanud emigrantide poliitilist kemplemist, lahkusin skaudiorganisatsioonist ning püüdsin ise leida endale ühiskondlikku tööd — trükkisin hüalograafil kooliajakirja, astusin noorte näiteringi, käisin ilulugemise kursustel.

Kuid vaimset rahuldust see ei pakkunud. Igatsesin väga ka kõige südamelähedase, veneliku järele... Kuigi ka Eestimaad olin hakanud tõsiselt armastama.

Nii skaudiorganisatsioon kui ka kool, ajalehed ja kõik ümberringi olid häälestatud Nõukogude-vastaselt. Olin siis alles poisike. Paljutki võtsin puhta kullana. Pusiasin värse kirjutada, sageli Nõukogude-vastase kallakuga. Samal ajal aga olin nõukogude inimeste tööst ja tegevusest vaimustatud, olin uhke nende üle, pidasin neid «omadeks»... Lugesin ahnelt kõike Nõukogude Liidu kohta... Võõraid sõnu korrates laitsin... Süda aga kiskus sinnapoole... Heitlesin.

KUIDAS KUJUNES MU USK

Koolis olid meil usuõpetuse tunnid. Kodus kuulsin ma usust vähe. Vanaema ja ema kuulusid nende inimeste hulka, kelle kohta öeldakse, et nad on usklikud harjumusest. Kirikus nad käisid, kuid usuhullud polnud mingil määral. Vanaema oli noores eas Kroonlinnas õmblejaks. Ta oli saanud ainult poolteist aastat koolis käia, hiljem aga, kui tast sai ohvitseri naine ning ta sattus aadlike ja parunite seltskonda, suutis ta ka seal võita üldise lugupidamise. Ta luges palju, oli teadmishimuline, väga hea ja õiglane. Mis puutub ususse, siis kordas ta alati vanaisa sõnu: «Kui tahad oma usku säilitada — hoi vaimulikest kaugemale!»

Skaudiorganisatsioonis püüti meid kasvatada religiooni vaimus. Isegi koondused määrati jumalateenistuse ajaks katedraalis ja alles sealt mindi kusagile mujale. Kuid mul kujunes kombeks ilmuda kirikusse alles «issameie» lugemise ajaks. Mingeid sügavamaid religioosseid tundeid mul tollal ei olnud. Uskusin küll, kuid ühtlasi mõtisklesin kõige üle. Loodusteadus, mis mulle nii väga meeldis, õpetas pigem uskmatus, kuigi meie loodusteaduse õpetaja oli hoolas kirikuskäija. Mäletan, tulin kord koolist koju ja ütlesin emale:

«Inimest pole sugugi jumal loonud, ta põlvneb hoopis ahvist. See on teaduslik fakt!»

Ema vastas naljatades:

«Noh, tead! Sinu ema võib-olla ongi ahv, aga minu oma küll mitte!»

Nõnda ma elasin. Ja mis minust oleks saanud, ei tea. Tundsin suurt huvi loodusteaduse vastu ja ka luuletamine köitis mind. Kuid elu tegi mu kallal ootamatu eksperimenti, tema tee kaldus järsku hoopis mujale...

See oli 1928. aastal. Õppisin gümnaasiumi eelviimases klassis. Sel aastal tekkisid Tallinnas niinimetatud Vene Kristliku Üliõpilasiikumise (VKÜL) usulis-filosoofilised ringid. See oli emigrantlik organisatsioon, mille keskus asus Pariisis ning mis oli tihedalt seotud Pariisi emigrantliku teoloogiainstituudiga. Teda finantseerisid Ameerika Ühendriikide rahvusvahelised noorsoo-organisatsioonid YMCA ja YWCA ning Ülemaailmne Kristlik Üliõpilaste Föderatsioon. Kuigi organisatsiooni nimetus sisaldas sõna «üliõpilaste», olid tema ukсед kutsuvalt avatud igas vanuses ja mistahes haridusega inimestele. Ühte niisugusesse ringi astusid ka mõned minu kaasõpilased. Kutsusid ka mind. Väljaspool kollektiivi tundsin ennast alati üksildasena ja halvasti. Läksin. Olin kuidagi sisemiselt valvas, ent läksin ometi.

Ringis oli palju nooruslikku entusiasmi, huvi Venemaa vastu. Noored olid üksmeelsed ja lõbusad. Tundsin, kuidas see kõik minus elavat vastukaja leidis. Olin rõõmus, et leidis ühiskondlik tegevus, ja ka selle üle, et tegelesime igale venelasele südamelähedaste küsimustega. Igatsus kodumaa järele, igatsus kollektiivi järele leidis, nagu mulle näis; väljapääsu. Peagi sai minust üks selle noorteringi juhte, ringi kollektiivi ennast aga hakati tema üksmeelsuse pärast nimetama «suurepäraseks».

Algul käisime koos erakorterites. Hiljem aga sai organisatsioon endale ruumi Aleksander Nevski katedraali avaras keldris.

Oleks vää r mõelda, et me käsitlesime ringides üksnes religiooni ja kirikuga seotud küsimusi. Meid huvitas kõik — ajalugu, kirjandus, loodusteadus, eetika. Kuid meie juhid jälgisid tähelepanelikult meie tegevust ja suunasid seda nõnda, et iga küsimus seonduks religiooniga. Selle tagajärjel kujunes meil veendumus, et religioon, jumal ja usk temasse — see on kogu olemasolu algus

ja lõpp, et see läbib punase joonena kogu elu ja kõiki tema avaldusi. Pariis varustas meid Ameerika Ühendriikide abil kirjandusega, kus puhtusulistele küsimustele kõrval analüüsiti ka religioonile vastandlikke maailmavaateid, kritiseeriti neid, sisendati meile pidevalt mõtet, et materialism on «madal», «loomalik». Palju kirjutati ka Venemaast, kusjuures teda kujutati ära piinatud maana, mille on rüvetanud ja põrmu tallanud timukad, kes elajalikult hävitavad kõike head ning tõukavad ta viletsusse ja hukatusse... Kirjutati Venemaast kui riigist, mille kommunism on progressi ja teadmiste teelt paisanud tagasi pea-aegu et ürgaja metslusse... Ja nii päevast päeva...

Päevast päeva õpetati meid vihkama kõike seda, mis pole kooskõlas religiooniga, sisendati meisse, et «ilma jumala tahtmiseta ei lange juuksekarvgi peast», et üksnes jumalas on elu, reaalne progress, tulevik ja õnn mitte üksnes Venemaa jaoks, vaid ka kogu inimkonna jaoks, et väljaspool religiooni pole ka kõlblust.

Räägiti veenvalt. Rääkisid need, keda kõik ülistasid kui kõige eesrindlikumaid, targemaid ja asjatundlikumaid inimesi. Rääkisid professorid (Võšeslavtsev, Zander, Zenkovski ja teised), filosoofid (Berdjajev, Arsenjev, Iljin), vaimulikud (Tšetverikov, Bogojavlenski), kirjanikud, kunstnikud. Sellest kirjutasid, seda korrutasid ajalehed, raamatud, raadio, sellest rääkisid oraatorid kõnetoolidest, kantslitest. Kuid kõigest sellest hoolimata Nõukogude vastast minust ei saanud. Kuigi mind toodi Nõukogude Liidust ära siis, kui ma olin üheteistkümneaastane, ei suutnud ma teda unustada.

Ringis ilmutasin sageli mässulisi meeleolusid, «roosid» tendentse. Kuid religioon kujundas paljudeks aastateks mu maailmavaate. Minust sai veendunud õigeusklik. Kusjuures olin usklik mitte ebamääraste tunnete ajal; vaid tol perioodil omandatud ja, nagu mulle näis, ümberlõkkamatuile ja ainuõigeile teadmistele toetudes.

Kuna olin nii mõndagi lugenud ja tundsin kõige vastu elavat huvi, kuna mul oli kalduvus analüüsida ja teha üldistusi, siis omandasin tänu sellele peagi üsna laialdasi teadmisi ka usuteaduse valdkonnas ja hakkasin tegema, nagu räägiti, päris huvitavaid ettekandeid. 1929. aasta suvel võtsin osa Baltimaade Vene Kristliku Üliõpilasliikumise II kongressist Petseri kloostri. Mind valiti sekretäriks ja ma kirjutasin kongressi kohta

isegi raamatu («U rodnõh svjatõn»), kuigi ilma autori nimeta. Juba enne seda, 1926. aastast peale, avaldati mu töid (luuletusi) vahetevahel ajalehtedes ja ajakirjades. Seetõttu tekkis mul nüüd mitte üksnes kõnemehe, vaid ka kirjaniku «kuulsus».¹

Seoses kõige sellega pööras mulle tähelepanu meie juht ülempreester J. Bogojavlenski, teoloogiamagister ja paljude usuteaduslike tööde autor (kahtlemata väga tark, kuigi fanaatiliselt usklik inimene), emigrant Gatšinast, kes mõnda aega enne revolutsiooni oli tuntud pimedusejürgri Kroomlinna Joanni kaastööliseks.

«VAJAME HÄID JÄRGLASI...»

Kord pärast ringi koosolekut palus Bogojavlenski mind kohale jääda, et minuga «tõsiselt vestelda». Ta ütles:

«Vaata, Surake! Meie jääme vanaks, usk ja kirik aga peavad edasi elama. Vajame häid järglasi. Seepärast otsustas meie katedraali juures tegutsev heategev selts «Abi vaestele» asutada Tartu Ülikooli usuteaduskonna õigeusu osakonna juures stipendiumi ühe vene üliõpilase jaoks. Mis sa ütleksid, kui ma pakuksin seda sulle? Sul on gümnaasium veel lõpetamata. On aega järele mõtelda. Ära mulle praegu vasta, kuid mõtle, ja mõtle tõsiselt...»

Pärast seda vestles ta minuga kaua preestri üllatest ülesannetest: lohutada, kuivatada pisaraid, aidata inimestel leida väljapääsu elu umbtänavatest, toetada neid, kes heidavad meelt, anda inimestele tugipunkt, sisendada neisse tahtmist elada ja võidelda kõige hea eest, tõe eest, teenida üllaid ideaale, kuulutada kõrgemat jõudu patuses maailmas, mis vaeleb tigiduses ja saatana kurikavaluse käes...

Koju läksin täielikus hingelises segaduses. See ettepanek oli mulle täiesti ootamatu. Enne seda polnud mulle taoline mõte iialgi pähe tulnud. Minu religioosne maailmavaade oli kindlalt ja täpselt välja kujunenud. Kuid nägin ennast tulevikus alati vaid ausa inimesena ja hea

¹ Aastail 1926—1940, mil elasin Tallinnas, avaldati vene ja eesti perioodikas kuni 65 minu artiklit, jutustust ja luuletust, kümme raamatut ja brošüüri ilmusid eriväljaandena, sealhulgas luulevalimik, noorsoonäidend, reisikirjeldus Vana-Valamost Soomes ja mõned usu-teaduslikud tööd.

kristlasena, kes viib üllaid vooruseideaale ellu üksnes ilmaliku tegevuse valdkonnas. Kõhklesin ainult, milline tee valida, kas saada loodusteadlaseks, geoloogiks või siis katsetada kirjanduse alal. Ja äkki avanes mu ees veel üks tee. Tee, millele ma polnud iialgi mõelnud.

Kodus jutustasin kõigest emale. Ema vastas mulle:

«Ma ei taha kuulda sinult hiljem etteheiteid, et olen sind millelegi tõuganud. Elada ja töötada tuleb sinul. Otsusta ise!... Raha peale ära mõtle. Ma suudan veel töötada ja püüan nii palju kui jaksan olla sulle abiks, et võiksid omandada niisuguse elukutse, millise sa endale valid. Mõtle üksnes sellele, kas see tee on sulle tõeliselt vastuvõetav.... Mina vaikin... Tean paljusid emasid, kes määrasid oma laste elutee nende tahte ja soovide vastaselt. Hiljem aga lapsed needsid neid rikutud elu pärast.»

Aitäh emale selle eest! Praegu, oma eksimuste varemeil, kordan seda. Aitäh! Oma elutee valiku eest peab inimene vastutama ise! Olen palju eksinud, kuid olen alati olnud vankumatult kindel, et mu ema talitas tol korral õigesti. Nõnda mõtlen ka praegu... Selles, et valik kujunes niisuguseks, et mu elukäik on olnud nii keeruline, ei süüdistata ma kedagi... Ma otsustasin ise!

Nõnda seadis elu mind valiku ette, millest sõltus mu saatus. Hakkasin järele mõtlema. Kuigi olin noor ja kogenematu (käisin siis kaheksateistkümnendat aastat), keevaline ja unistav, mõtlesin nii pingeliselt, et isegi pea hakkas valutama... Kaalusin, vaagisin, vaidlesin iseendaga... Vaatasin nüüd juba ahnelt ja kuidagi nagu eriti kriitiliselt kõike, mis puutus kirikusse ja vaimulikkonda.

Mis mind selles ettepanekus köitis?

Juba varakult, sellest ajast peale, kui hakkasin mõtlema, olin alati tahtnud elada nii, et elul oleks mõte, elada täisvereliselt, olla ühiskonnale kasulik ja vajalik inimene. Ja siin, vaimulikuna, nägin võimalust aidata inimesi, lohudada ja toetada neid, õpetada neile head. Kõike seda, mis puutus religiooni, võtsin ma puhta südamega, arutlemata. Tundus, et vaimulikesse raamatutesse on kätketud kõige hea kullafond. Häid sõnu ja tarku mõtteid oli seal rohkesti. Nii et sellest küljest polnud mind vaja veenda.

Elu oli jõudnud mulle selleks ajaks näidata paljusid oma varjukülgi. Olin näinud perekondi, kes aeti korteritest välja, sest nad ei suutnud maksta üüri; kerjuseid,

prostituute. Olin näinud «orjaturgu», nagu kodanlikus Eestis nimetati musta börsi, kus palgati alaealisi karjuseks ja sulasteks hallparunite taludesse. Teenistust otsides pidin äärepealt ka ise niisuguseks «orjaks» saama. Ma teadsin, mis tähendab võitlus leivatüki pärast, saapataldade, püksipaari pärast. Teadsin, et kirikusse minnakse siis, kui inimesel on mure, kui ta käsi käib halvasti, kui ta kannatab. Olin veendunud, et kirik toetab heategevust, kutsub inimesi üles üksteist abistama ja aitab neid ka ise. Tookord ei osanud ma selle abi hinda ja mõju õigesti mõista ega sellele hinnangut anda. Jutluses leppimisest igapäevase elu tingimustega, leppimisest elus valitseva ebavõrdsuse ja ekspluateerimisega ei võinud ma tookord näha kiriku osa oopiumina, mis nõrgestab inimese tahet võidelda tõeliselt õnneliku, rõhumisest ja ebavõrdsusest vaba elu eest, «vaimse puskarina», milles inimene harjub uputama ja summutama temas aeg-ajalt ärkavat protesti antagonistlikeks klassideks jagunenud maailmas valitseva ebaõigluse vastu, selle vastu, et vähestele kuulub võim paljude üle. Ei, kirik tundus mulle tookord «kõigi vaevatute ja koormatute» tõelise varjupaigana, «emana, kes kuivatab kogu maailma pisaraid». Ja astuda niisuguste «pisaratekuivatajate» ridadesse tundus austavana.

Seal võis jutlustada, kutsuda üles tegema head, armastama üksteist. Ja selleks ma tundsin endal võimeid olevat. Seal võis saada «jumalasõna» õpetajaks. Õpetajakutse oli aga mind alati veedelnud.

Niisugused olid need «poolt», mida ma peaaegu otsekohe tunnetasin... Vastasleeri asusid mu tookordsed agad...

PREESTRIRÜÜST, HABEMETEST, PIKKADEST JUUSTEST

Üheks minu esimeseks agaks olid preestrirüü, pikad juuksed ja habe kui preestri välised tundemärgid. Ärge imestage! Olin ju alles noor. Hakkasin alles ennast eluga kohandama.

Silmade ette kerkis laiade varrukatega, pikkade hõlma-dega absurdne rõivas, mis pärines vanaajaloo õpiku lehekülgedelt, oma kutseks tegevusetuse valinud inimeste naeruväärne, ebamugav riietus, milles ei saa kiiresti käia,

ei saa töötada, ei saa energilist liigutust teha, milles on võimalik üksnes etendada kõigist teistest kõrgemal seisvat olevust. Rõivas, mis annab tunnistust ainult lausa anekdootlikust konservatiivsusest, mõtte, kujutelmade, harjumuste, elu-olu tardumusest.

Ja pikad juuksed ning habemeajamise keeld!... Kui palju on selles tinglikku, vana-aja ammu iganenud tavade mõttetut kummardamist. Ometi edvistatakse sellega, luuakse endale sellega kunstlikult mingi «auväarsuse» orel, vooruslikkuse mask, «kiriklik» ilme, erandlikkuse ja väljavalituse väline kest.

Kõnelesin nendest kahtlustest avameelselt pihhisale. Vastuseks kuulsin arutlusi lugupidamisest traditsioonide vastu, sellest, et need on «kiriku vältimatud atribuudid» «lihtrahva» silmis, et see on «kaduva maailma» kiiresti vahetuvate moodide keskel midagi, mis peegeldab «kiriku igavest olemust»... Sellest, et ei ole vaja rahvast, «lihtsameelseid», kes täidavad üksnes harjumuslikke kombetalitusi ega tungi religiooni olemusse, kirikust eemale peletada olgugi ilmselt mõttetute, kuid tavaks saanud kommete, niisuguste nagu preestrirüü ja pikkade juuste kandmine, käte suudlemine jne., muutmisega.

Ütlesin iga asja peale «jah». Ma ei mõistnud tookord, kui palju põlglikku üleolekut nende «lihtsameelsete» suhtes oli hingekarjase-intelligendi niisugustes seletustes, ja ma leppisin kurvalt vältimatu pahega ülla eesmärgi nimel. Kuid pean tunnistama, et preestrirüü ei saanud mulle iialgi omaseks ja ma kandsin seda ainult äärmise vajaduse korral. Ka hiljem vaatasin meelekihedusega seda «rüükultust», mis valitseb õigeusu kirikus, kõiki neid siidist, muareest, sametist, siniseid, rohelisi, pruune, igasuguste käänistega, ultrakreekalikke «tiivulisi» preestrirüüsid... Eriti piiskoppide ja veelgi kõrgemate vaimlike keskel võisid hiljem näha, kuidas täiskasvanud, hallipäised inimesed, kes oleksid pidanud olema arukad ja mõtlejad, mängivad arheoloogiliste leludega... Piinlik hakkas auväärsete vanakeste pärast. Niisugune rõivas-tega eputamine demonstreeris ju üksnes nende haletsusväärset väiklust ja lapsikut auahnust.

PALVED JA NENDE TÄHTSUS. USU TU- GEVDAMISE PSÜHHOLOOGILINE TEGUR

Suurteks agadeks olid mulle ka jumalateenistuse teatraalsus ning õigeusu palvuste kõlavate sõnade rõhkus.

Olin hakanud tõsiselt uskuma jumala ning teise, vaimse maailma olemasolusse, lugesin huviga kirikuajaloolaste ja usuteadlaste teoseid, kuid seejuures ei saanud mulle märkamatuks jääda sügav vastuolu kiriku filosoofia ja praktika vahel.

Tõepoolest! Kui jumal on armuline, teab kõik, viibib kõikjal, on lõpmatult püha ja hea, andis oma poja maailma päästmiseks, milleks on siis vaja sadu kordi korrata niinimetatud «Jeesuse palvet» («Jeesus Kristus, jumala poeg, halasta meie peale!») ja pealegi palvehelimestel «arvet pidada», nagu soovitasid eriti müstiliselt meeletatud hingekarjased? Milleks on vaja alati kolm korda järjest lugeda palvet «Issand, heida armu», samuti pikki kaanoneid ja reegleid? Tunde ja tunde nõuab kirik palvetamiseks. Palvetamises näeb ta «vagaduse kuningannat», seades palvete sõnademulina kõrgemale mistahes kasulikust loovast tööst, kõrgemale mistahes reaalsest abist inimestele, mistahes heategudest, asendades seega tõelise elutõe näilise, võltsi tõega.

Palveid loetakse tavaliselt harjumuse järgi, sageli nende sisusse tungimata. Kuid leidub kirikuautoreid, kes isegi niisugust ilmselt mehhaanilist palvust nimetavad «vagaduse eeskambriks». Palvetamiseks püütakse ennast tavaliselt eriliselt meeletada, innustada. Ja seda peetakse hingele päästvaks, kasulikuks, vajalikuks. Nii kodus kui ka kirikus... Seda ma hakkasingi endamisi, muidugi palju hiljem, nimetama palvuste sõnademulinaks.

Kellele on kõike seda vaja? Jumalale? — küsisin ma endalt. Rumalus! On ta siis piiratud ja auahne, et lõbus- tab ennast niisuguse kummardamise ja meelitamisega? Või inimestele? Kuid elu veenis igal sammul, et pärast tunde kestnud palvete pomisemist kodus või kirikus mõis- tavad inimesed üksteist uuesti hukka, sõimlevad, laima- vad, otsekui jättes kiriku läve taha kõik ilusad tühjad sõnad. Kes on hea loomu poolest, jääb selleks ka ilma palveteta, halb inimene aga jääb halvaks ja ahneks ka palvetades.

Selleks et käesoleva teema juurde poleks tarvis ikka ja jälle tagasi pöörduda, luban endale teha kõrvalepõike ja jutustada, millise lõpptulemuseni ma jõudsin selles küsimuses, kui veerand sajandit pärast kirjeldatud sündmusi seisin oma kunagise usu varemeil.

Nüüd, kui olen palju aastaid tegelnud teadusega, sealhulgas psühholoogia ja eriti kõrgema närvitalitluse seaduspärasustega, millises valdkonnas tegi nii palju ära vaimuliku keskkonna tardumusest võitusaanud ning tõelise teaduse avarale teele jõudnud ülempreestri poeg akadeemik Ivan Petrovitš Pavlov, nüüd ma tean, milleks on vaja seda palvesõnade tulva. Seda on vaja usklikele eneseuinutamiseks, usu magusa enesepettuse alalhoidmiseks, on vaja sellepärast, et see on enese hüpnotiseerimise, enesesisenduse võimas, läbiproovitud vahend. Nende palvuste abil püüavad usklikud kanduda igapäevasest karmist võitlusest meeldivate unistuste maailma, kuid sellega teevad nad ennast ühtlasi reaalses praktilises elus nõrgemaks. Unistused unistusteks, elu aga nõuab oma. Meie tark rahvas on juba ammu teinud tähelepaneku: «Jumala peale looda, aga ka ise ole mees!» Palvetamine lõpeb — inimese ees aga seisab ikka seesama elu oma ülesannetega...

Veel halvem* on teine asjaolu. Enamik palveid on loodud selle ühiskonna tingimustes, mis oli jaotatud rikkateks ja vaesteks, isandateks ja orjadeks inimeste poolt, kes esindasid rõhuvaid, ekspluateerivaid klasse. Lugege ise pühakute elulugusid! Ega asjata olnud peaaegu kõik pühakud varemalt jõukad või kuulsad inimesed. Seepärast õpetavad palved meid pahatihti mitte üksnes uskuma jumalasse, vaid ka leppima oma saatusega — rikkast oma rikkusega (see pole eriti raske!), vaest ja viletsat orja — oma armetu eluga. See on väga kasulik, kuid ainult rikkatele. Sest kui on tegemist alandlike «jumalasalustega», siis võib alati kindel olla, et nad jäävad ka oma isandate sulasteks, nagu õpetab näiteks apostel Paulus ise oma «Kirjas Vilemonile». Seega on palved alandlikele kehvikutele mitte üksnes lohutavaks enesepettuseks ning tulevaste olematute hüvede töötuseks «teises maailmas», vaid ka töötajate nõrgestamise vahendiks nende võitluses tõelise õnne eest, parema elu eest.

Ka see pole veel kõik! Lõputu palvetamine pingutab

üle inimese närvisüsteemi. Paljusid usklike tabavad selle tagajärjel sageli hüsteeriahood ja isegi hallutsinatsioonid. Niiviisi oma närvisüsteemi laostades muutuvad inimesed religioosse ebausust täiesti passiivseteks, vabatahtlikeks orjadeks, usuhulludeks. Niisugust autogestiooni õpetab muide katoliikliku teoloogi Kempeni Thomase raamat «Kristuse jäljendamisest», mille tõlkis vene keelde ja mida innukalt soovitas usklikele paadunud reaktionäär ja kultuuri lämmataja püha sinodi ülemprokurör Pobedonostsev. Säärase usumäratsemise õnnetuile ohvreile armastavad viidata jutlustajad, kujutades neid «jumalast õnnistatud» inimestena, kes on «oma südame pühamus ühinenud palves jumalaga». Taolistel pöörasuseni viidud enesehüpnootil õnnetuil ohvreil kaob tavaliselt peaaegu täielikult igasugune mõtlemisvõime. Oma haiglasi unenägusid ja mõtteid kalduvad nad kergesti pidama ilmutuseks ülevalt, taeva hääleks, oma elu jumalikuks juhtimiseks. Nende hallutsinatsioonid ja unenäod võtab kirik seejärel hoolega oma arsenalini ning need on vahendiks inimeste veenmisel «teise maailma» olemasolus, usklike veenmisel selles, et taevased jõud alatasa juhivad inimesi ka tänapäeval. Just niisuguseid usuhullude haiglase fantaasia sünnitisi kõrvuti ilmsete muinaslugudega ja teistest religioonidest ning muistsetest pärimustest laenatud episoodidega on tulvil kõik arvukad pühakute elulood, mida kirik seab usklikele «õiglase elu» eeskujuks.

Ometi tuleks neid meie päevil, kui nad praegu elaksid, mitte eeskujuks võtta, vaid ravida kui õnnetuid närvihaigeid ja psühhopaate.

Siinjuures on huvitav märkida, et kõik väikesed lapsed armastavad muinasjutte, nende maailmas elavad haldjad, päkapikud, nõiamoorid ja igasugused muud olendid. Kuid aastad lähevad ja jõuab kätte aeg, mil laps peab mõistma, et muinasjutumaailm on olematute, fantastiliste tegelaste maailm. Täiskasvanud räägivad talle üha sagedamini: «Sa pole enam väikene.» Reaalne maailm tõrjub muinasjutud järjest kaugemale. Nukrustundega lahkub laps oma rõõmsalt kirevast muinasjutumaailmast. Ja isegi närikuusk ei paku talle enam endist huvi, kui ta saab kindlalt teada, et näarivana ega tema lapselast Lumehelbekest ei ole olemas ega ole iialgi olnud. Kuid tema vaimne arenemine nõuab järjest tungivamalt üleminekut reaalsu-

sele. Ja nukrutsenud pisut, astub laps selle tähtsa sammu oma elus.

Needsamad täiskasvanud aga, kes nii karmilt ja halasamatult purustasid tema lapsepõlvemuinasjutud, kui nad on usklikud inimesed, säilitavad endale terve muinasjutumaailma. Ainult mitte armsalt naljaka ja süütu nagu laste muinasjutumaailm, vaid kurikavala, mis hullemini kui mõni tige võlur kisub eemale meie teorohkest tänapäevast, suigutab uinuva kaunitari unne.

Ning religioosete muinaslugude lummast haaratud täiskasvanud inimesed ei mõtle sugugi sellele, kui rumal on nende usk kuraditesse ja saatanasse kõigi nende sarvede, sabade ja sõrgadega. Ometi kirjeldavad pühakute elulood pahu vaime just sääraseina, teevad seda vägagi asjalikult ja ilma igasuguse vihjeta allegooriale! Ja kui nad ka loobuvad häbelikult sarvedest ja sõrgadest, usuvad nad ometi mitte sugugi vähem absurdsetesse «vaenlase» sisendustesse, sellesse, et saatan kiusab ja võrgutab. Igasugust füsioloogilist avaldust, mis on igale elusolendile loomulik, peavad nad «saatana ässituseks» või selle «ässituse» tagajärjeks.

Ja need täiskasvanud inimesed ei mõtle sugugi sellele, et lihtsalt naeruväärne on meie päevil, pärast Pavlovi töid, mil närvihaigusi ravitakse puhtfüsioloogilise mõjutamisega (šokiteraapia, uneravi, kosutavad vannid jne.), uskuda evangeeliumi muistendite väljamõeldisi kurjast vaimust vaevatuist ja sellest, et Kristus neid vaime välja ajas. Endastmõistetavalt polnud ka need mingid «vaimud», keda igasugused «pühakud» välja ajasid.¹ Kasutades asjaolu, et õnnetud ebausklikud inimesed tulid nende juurde, uskudes nende jõusse, lootusega terveks saada, hirmul, et «praegu midagi juhtub», mõjutasid «pühakud» nende inimeste närvisüsteemi «kurjade vaimude väljaajamise palvete» müstilise šokiga. Kes ei teaks, kuidas paljud inimesed vahel hambaarsti juurde minnes kabuhirmus tema puuri ees lakkavad tundmast valu, mis tegi neid enne seda võib-olla terve öö lausa meeletuks. Ometi on see samalaadne «ime».

¹ Siinkohal on juttu nendest vähestest «pühakute elulugudest», kus kõrvuti fantastikaga on ka mõningaid ajaloolisi andmeid. Üldiselt aga on ka need «elulood» enamasti tulvil olematuid imesid ja üksikasju, mida ümbertöötamisel sinna lisasid hilisemad «rabavate imetegude» «vagad» harrastajad.

Ja need täiskasvanud inimesed ei mõtle sellele, kui absurdne on nende usk, et jumal kuuleb nende palveid, et pühad inglid «astuvad nende kaitseks välja». Neil tarvitseb vaid jälgida tähelepanelikult oma ning neid ümbritsevate inimeste elu, ja nad näevad, kui palju palveid iga päev ja iga tund ei täitu ega võigi täituda. Nad näevad ka seda, et need üksikud juhuslikud palves avaldatud ja tegelikult täitunud soovide kokkusattumused pole täitumata jäänud palvete taustal sugugi mitte imeväärsemad kui näiteks «Volga» võitmine raha- ja asjade loteriil.

Asi on selles, et üksikud kordaminekud, üksikud kokkusattumused jäävad meile meelde kui rõõmustav ootamatus, halva aga püüab meie mälu instinktiivselt, kaitstes närvisüsteemi, välja lülitada ja unustada. Ja nõnda kollektsioneeribki inimene kogu elu neid üksikuid rõõme või kokkusattumusi. Ja kui ta on usklik, koguneb tal kenakene hulk neid koduseid «imesid», mis isikliku elamusena ning omaenda — ja seepärast niisugusele inimesele vääramatu — kogemusena tugevdavad tema usku ja soodustavad omakorda tema kirglikku imedeotsimist.

Rahvas on juba ammu pannud tähele seda mälu omadust pidada meeles kordaminekuid ja rõõmustavaid kokkusattumusi ning unustada asjatu ootamine ning raske mahajäetusetunne, meeleheide ja ebaõnnestumised. «Mis on möödas, see muutub armsaks,» ütlevad sel puhul vene inimesed ja lisavad: «Eemalt paistab kõik ilusamana.»

Aitäh mälule, et ta hoiab meie närve ning «ravib meid aja jooksul mure ununemisega».

Ja kui kurikavalalt kasutab seda mälu omadust religioon! Petetud inimesed! Kuidas nad kardavad ärgata, kui harjunud on nad oma unenägudega! Nad isegi paluvad: «Ärge äratage meid, see on meie isiklik asi, me ihaldame neid unenägusid, seda magusat enesepettust.»

Aga kui inimene näiteks külmub, kas võib niisugustele palvetele järele anda? Ta tahab magada, uni on magus, kuid teda ei tohi lasta uinuda, sest siis ta hukub vältimatult. Ka religioosse enesepetmise unenäoga on samasugune lugu: kui sa ei ärata inimest, magab ta maha kogu elu. Ta oleks võinud nii mõndagi korda saata, kuid ta sureb kõigile kasutuna, ja tema varanduseks on üksnes tühjad palvesõnad, armetud katsed «teha head» — anda järjekindlalt almust niisugustele odavate otsitud heategudega moraalselt laostatud, deklasseerunud ele-

mentidele, nagu seda on igasugused abipalujad ja kerjused, kes on alati lutikatena ootel õigeusu kirikute uste juures. Ei, need, kelle südametunnistus pole unne suikunud, on kohustatud sääraseid inimesi äratama.

Lõpetagem esialgu see meie kaugele ette jõudnud kõrvalpärgi religiooni psühholoogiast.

Arusaadavalt mõistsin ja tunnetasin ma seda kõike täielikult alles hiljem, pärast paljusid hingelisi torme, otsinguid, mõtisklusi, heade ja tarkade raamatute lugemist (aitäh sõpradele-raamatutele, et nad on kandnud meieni kadunud põlvkondade kogemused). Siis aga, oma teekonna algul, tunnetasin ainult palvete, nende rohkuse, nende laadi, nende sisu sügavat vastukäivust kiriku usu-teaduslik-dogmaatilisele ja filosoofilisele õpetusele. Ja kui ma hiljem preestriks sain, lugesin ausalt, kuigi raske südamega kõiki kaanoneid ja reegleid ning ettenähtud palveid, tegin selles suhtes kõik, mida minult nõudis kirik, mille teenistusse ma olin sattunud.

Kui palju aega lõin ma selle peale surnuks, kuna aga paljud «hingekarjased», keda peeti eeskujulikeks, suhtusid kõigisse neisse ettekirjutustesse varjatud ironiaga, nagu ma korduvalt veenduda võisin!

ÕIGEUSU JUMALATEENISTUSTE LIIALDUSED. MÕNI SÕNA KURJADE VAIMUDE VÕIMUSES OLEMISEST

Jumalateenistused! ... Kellele on vaja kõiki neid päheõpitud pöördeid, kummardusi, käte ülestõstmisi, viiruki suitsetamist ja muid odavaid efekte?

Jumalale?!

Kuid siis on ta ju lihtsalt odava palagani harrastaja nagu need puuslikud, kelle meelelahutuseks, nagu jutustavad paljud reisijad, korraldati rändtsirkuste, teatrite ja veiderdajate etendusi.

Või inimestele?!

Õeldakse: Jah, inimestele! ... See loovat psühholoogilise eelsoodumuse, pehmendavat hinge. Aga milleks? Et inimesed muutuksid kiriku suhtes heldemaks ja leebe-maks?! Või oleksid rabatud tema võimsusest ja ülevusest? Kas kogu see jant tõepoolest avaldab mõju hingele? Ma pole kordagi tähele pannud, et «õnnistus» saaks osaks

proportsionaalselt palvusteks kulutatud ajaga. Tõsi küll, on olemas niisugune ristiusu «vaga» jutt orjast, kes väga armastas jumalateenistusi. Teine ori laimas teda. Pere-mees sai «vagura» peale kurjaks ja saatis ta kirjaga vahtkonna ülema juurde. Kirjas oli öeldud: «Raiuge kirja esitaja pea maha.» Ori ei tahtnud jumalateenistust vahele jätta, ja palus teda laimanud orja, kellel sinnapoole asja oli, et see kirja edasi annaks. Ja too endastmõistetavalt hukati. Peremees ise aga, keda liigutas orja «imeväärne» peäsmine tema «vagaduse» tõttu, oli rõõmus ja kiitis issandat.

Niisugune jumalateenistuste «kasulikkuse» reklaamimine ei vaja erilisi kommentaare. Kenake jumal küll, kes mõistab õigust halastamatute orjapidajate vahendusel ja nende meetoditega ning päästab õnnetu laimatud inimese üksnes selle eest, et see tema pühakojas järjekindlalt tagus endale vastu põrandat muhke otsaesisele!

Ja kui palju ma juba noil aastail kuulsin inimestelt, et jumalateenistuse teatraalsus ainult kisub tähelepanu palvusest eemale, mille pärast nii mõnigi eelistab käia kirikus äripäeviti või siis varajastel jumalateenistustel, mis on lihtsamad ning mõnevõrra vähem dekoratiivsed.

Ja mis veel hirksam!... Ma teadsin, et mõned preestrid ja diakonid kaardimängu ajal ässa lauale visates lausisid: «Võtke, sööge...» Valasid klaasi konjakit ja sõnasid: «Jooge kõik sealt seest...», mängides küüniliselt usklikele kõige pühamate sõnadega piiblist või jumalateenistuse rituaalist. Osava näitlemisega jumalateenistuste ajal aga võitsid nad endale peaaegu et pühakute kuulsuse.

Luban endale veel kord ette rutata, et uuesti jumalateenistuste küsimuse juurde tagasi pöördumata jutustada, millistele järeldustele ma jõudsin kümneid aastaid hiljem tänu isiklikele kogemustele ning teoloogilise ja liturgilise kirjanduse lugemisele.

Mina ise ei tundnud, et mulle oleks kaasa antud eriline «õnnistus», ka polnud ma eriti harras. Saanud saatuse tahtel hingekarjaseks, ma lihtsalt püüdsin teha kõike ausalt ja nii, nagu seda nõuti. Kuid mingit erilist «palvusse süüvimist» ma enda juures tähele ei pannud. Minust aga hakati rääkima kui «mõjuvõimsast» ja (oh koledest!) «suurest palvetajast». Milleni küll ei vii ini-

mesi eksaltatsioon ja autosugestioon! Neid just peetaksegi «taevaõnnistuse» toimeks hingedes. Mäletan üht eidekest Tallinnas, kes heldinult kinnitas teisele naisele: «Meie isa Aleksander on täitsa nagu Kristus... Isegi hää! on seesama!»

Kuuldes niisuguseid arvamusi ja püüdes tagajärjetult veenda inimesi vastupidises, hakkasin veelgi paremini mõistma, kuidas psüühilistest nähtustest sünnivad «taevast saadetud» elamused ja «ilmutused», «püha õnnistus» jne.

Üldse, tulles veel kord tagasi autosugestiooni ning usklike mõjutamise juurde mitmesuguste psühholoogiliste efektidega, pean ütleva, et nende tähtsus religioonile on tõesti tohutu. Ja nende mõju on seda suurem, mida rohkem usklikud ihaldavad imet ning tahavad näha kirikus «õnnistuse» toimet.

Olen alati pidanud kõiki, kellel «vaim peal käib», ja teisi nendetaolisi psüühiliselt haigeteks ning pikaajalist spetsiaalset ravi vajavaiks inimesteks. Ja hoolimata minu veendumusest, et niisugustel õnnetustel pole midagi tegemist imega, tuli mul ajavahemikul 1936—1940 kolm korda sääraseid inimesi «terveks teha».

Esimene juhtum leidis aset Tallinnas, eesti õigeusu Issanda Muutmise katedraalis siis, kui ma olin seal ajutiselt preestriks. Liturgia ajal, veidi enne «keerubite laulu» kuulsin altaris seistes hüsteerilist karjatust eesti keeles: «Tapan jumala!...» ja veel mingeid lausekatkeid. Olin sunnitud altariist väljuma, kuna teenistus oli katkenud. Kolm või neli tursket meest hoidsid kinni õnnetut vaimuhaiget, kes püüdis neid endast eemale tõugata. Naise nägu oli moondundanud piinast ja raevust. Mulle meenusid mu pihhiisa jutud sellest, kuidas niisugustel puhkudel talitas omal ajal kuulus Kroonlinna Joann, ja silmapilkselt oli mul plaan valmis.

Naine, kellele oli tulnud peale haigushoog, oli kahtlemata usklik inimene, kuivõrd ta oli tulnud kirikusse. Tundes ennast «rikutuna» ja «kurjadest vaimudest vaevatusena», kartis ta muidugi alateadlikult «taevajõudude» «vastuabinõusid» tema «mässule». Otsustasin teha katsed haigusest võitu saada, parandada psüühilist häiret, mõjutades haiget tema hirmu ja tema usu kaudu. Valju, käskiva häälega nõudsin pühitsetud vett, lugesin siinsamas improviseeritud palve ning käskisin järsult:

«Joo!»

Haige hakkas värisema, langes mu jalgade ette ja hakkas neid suudlema, anudes:

«Ei, ei! Pole vaja... See põletab... See on hirmus...»

Hüüdsin uuesti väga valjusti:

«Käsin sind! Joo...»

Minu tahtejõu ja haige psüühika heitlus kestis minutit kolm. Siis, värisedes meeletust hirmust, ta tõusis püsti ja ma valasin tema pisut avanenud suhu vett... Ta karjatas ja minestas. Ma ei teadnud, kas ta antud hetkel midagi kuulis või mitte, kuid ütlesin niisama käskivalt:

«Pange ta pikali... Las keegi istub tema juures... Ta ärkab tervena.»

Ja nii juhtuski. Vaiksena ja rahulikuna tuli ta pärast teenistust mind tänama.

Tookord, pärast seda juhtumit, mõtlesin palju ja kaua selle üle järele. Ma ei uskunud ju hetkekski, et haiges võiks pesitseda paha vaim, saatan. Kui ta eksisteeriks, siis oleks ta pidanud kui vaim sellest aru saama. Teooria kohaselt, mida arendavad paljud paterikosed ja igasugused askeetilised jutustused¹, oleks saatan pidanud kas mitte kuulama minu sõna ja irvitama minu jõupingutuste üle või võtma mind ennast õnneks kui ketseri ja väärilmõtteleja. Ometi õnnestus mu puht-psühholoogistel arvestustel rajanev katse, mille tingis siiras kaastunne õnnetule vaimuhaigele, kõige hiilgavamal kombel: «deemon» «alustus» mulle, uurimata pikemalt, millele mu sõnad tuginesid.

See juhtum avaldas paljudele sügavat muljet. Varsti toodi minu juurde veel üks õnnetu Saaremaalt, et ma «tema eest palvetaksin». Hiljem oli veel üks niisugune juhtum.

Taoliste nähtustega puutusin ma uuesti kokku Suure Isamaasõja päevil Permis.

Kõik niisugused puht-psüühilised ja -psühhopatoloogilised nähtused avaldavad usklikele suurt mõju, tugevdades nende usku jumalasse, palvete ja usukommete efektiivsusesse, nende usaldust preestrite vastu ja hardust

¹ Paterikosed — mitmesuguste maade muistsete kristlaste-usuvägilaste elu käsitlevate jutustuste kogumikud. Askeetilised jutustused — teosed, mis kõnelevad sellest, kuidas paastumise ja vaimsete kangelastegude abil saavutada vaimne «täiuslikkus» ja «hinge päästmine».

nende suhtes. Ebausklikud fanaatikud näevad selles vääramatut tõendust millegi üleloomuliku olemasolu kohta. Seepärast lugesin hiljuti nii suure rahuldustundega Meditsiiniliste Teaduste Akadeemia kirjavahetajaliikme professor L. Vassiljevi suurepärasest raamatust «Inimapsüühika saladuslikud nähtused», mis, nagu mulle tundub, võiks aidata eksiteele sattunud inimestel selgusele jõuda kirjeldatud nähtuste tõelises olemuses.

Kuid kaldusin kõrvale. Pöördugem tagasi õigeusu jumalateenistuste liialduste ja teatraalsuse juurde. Sest sellele arusaamisele tulin aastakümneid hiljem, pärast paljusid aastaid, tulvil tõejanu, meelegeitepisaraid ja õige elutee otsinguid. Tollal, oma teekonna algul, olid mu mõtted lihtsamad, kahtlused primitiivsemad, oskasin näha ainult seda, mis oli juba liialt varjamatu ning torkas kohe silma.

Vaatleme korra piiskopi jumalateenistusi. Kelle poole seal üldsegi palvetatakse?! Kas jumala või piiskopi, see tähendab ülemuse poole? Võib täiesti kindlalt väita, et piiskopi poole.

Jumalale on tema pühapiltide või «Kristuse ihu ja vere püha sakramendi» ees ette nähtud kolmekordne viiruki suitsetamine, piiskopile aga — üheksakordne!... Kumardusi on ette nähtud jumalale ja piiskopile võrdne arv. Praktiliselt aga tehakse neid viimasele ikkagi rohkem. Piiskopi käsi suudeldakse vahetpidamata. Teda toetatakse käe alt. Temalt palutakse lõputult õnnistust igaks toiminguks. Preestrid ei tohi õnnistada rahvast sõnadega, mida religioon omistab Kristusele endale: «Rahu olgu teiegal!», juhul, kui teenistus toimub piiskopi juuresolekul. Kõik see kokku on nagu mingi hümn lõmitamisele, mis on ühendatud pühalikuks talituseks.

«Inimene — see kõlab uhkelt!» ütles M. Gorki. «Inimene peab olema libitseja ja tallalakuja,» otsekuu õpetaks kirik pidulikel jumalateenistustel Kristuse nimel, jumal-ema nimel, kõigi pühakute nimel, piiskoppide — pühitsetud isade nimel. Kõik need piiskopkonna tiitlid, milledega kiriku eeskirjade kohaselt tuleb pöörduda preestrite poole: pühim, ülipühitsetud, pühitsetud, vaga, — kõige selle eesmärgiks on just nende omaduste kasvatamine. Ja sealjuures tuleb alla kirjutada tingimata ennast põrmu heites: vääritud, alandlik, teie pühaduse teener, teie vagune õpilane ja teie eest palvetaja.

Kurbuse ja põlgusega kirjutan ma seda praegu, kuid häda seisab selles, et ehkki mitte nii selgelt, mitte nii tugevasti, ometi tundsin seda juba siis, noil kaugeil päevil aastatel 1928—1930.

Olin siis uuriva ja avala südamega nooruk... Ja nende ärevate mõtetega läksin samuti pihhiisa juurde.

Mis puutub pidulikesse jumalateenistustesse, siis vastas ta mulle, et ka tema ise ei armasta neid, et see on, nagu ka palju muud kirikus, ülearune hiilgus, et see on lihtsalt halb pärand Bütsantsi ajast, kus sajandite kestel oli välja kujunenud keskaegne lossietikett, ning et see on oskamatu ja ebatarga jäljendamise tagajärg. Et kõik see oli võib-olla kohane Joann III ja Sofia Palaiologose ajal XV sajandil. Noil aegadel kasutas noor Vene oma maade ühendamiseks Bütsantsi — «teise Rooma» pärandit, et sepiatada oma riiklikku suveräänsust ning saada «kolmandaks Roomaks». On tõesti õige, et niisuguste jumalateenistuste ajal mõeldakse vähem jumalale ja rohkem piiskopile. «Kuid inimesed on sellega harjunud,» ütles ta mulle. «See on juurdunud neisse, saanud tavaks. Niikui ei mõtle usklikud pikemalt usukommete olemuse üle. Nad arvavad puhtsüdamlikult, et see on «jumalale meelepärane», «nii oli isade ja vanaisade ajal», ning pole vaja kõigutada nende lihtsameelset usku. Me elame maa peal, oleme «materiaalsed-vaimsed» olendid, ning mis siis imestada, et kiriku vaimsete tõdedega käib meie ebatäiuslikkuse tõttu kaasas maine kombetalitus.»

«Vaata,» ütles ta mulle veel, «siin on pühapildid!... Suured meistrid kätkesid neisse värvide abil kõrgeid ideid, mis põlesid nende südames. Kuid kõik ei ole võimelised üllast aru saama. Ja inimesed, mõistes omamoodi ülendamise meetodeid, käsitades maisel viisil kõrget kui rikast ja kuulsat, ümbritsesid suurteosed kullast ja hõbedast raamidega, katsid kalliskividega, riputasid neile külge nagu maitsetutes väikekodanlikes korterites igasuguseid rätte, linte, paberlilli — kõike seda, millest nad ise on arutult vaimustatud... Kuid neile seda selgeks tegema hakata — see tähendaks, et meie, kes me mõistame palju, kisuksime pinna jalge alt meie väiksematel vendadel, kes mõistavad vähe... Neid tuleb kasvatada aegamisi... Ja nad õpivad eristama tõelist välisest...»

Mulle, noorukile, tundus tol ajal kirikukommete (ja ka palvete sõnademulin mahtus selle alla!) niisugust tõlgen-

damist kuulates, et minu agade asemel ayanes minu ees veel üks hingekarjase tegevuse üllas külg — kasvatamine.

Ja jällegi ei saanud ma tookord aru, ei suutnud mõista, kui palju põlgust peitus tema sõnades nende «väiksemate vendade» kohta, kes tegelikult oma krossidega peavad ülal kirikut ja tema «hingekarjaseid».

Alles aastakümneid hiljem mõistsin ma niisuguse seisukoha koledat kahesust. Niisiis: üllad tõed — ühtedele, jumalateenistuste võlts hiilgus ja tühjade sõnade tulv — teiste jaoks. Piiskopid — nende üllate tõdede kandjad — otseku võtavad osa etendusest. Nende riietamine, sarnanedes Bütsantsi keisrite hommikuse rõivastumise tseremooniaga, muutub libitsemise tseremooniaks, mis tallab põrmu inimväärikuse. Ja mida kõrgem on preestri auaste, seda hullemini mõnitatakse inimväärikust. Piiskopile kannavad piduliku rõivastuse esemeid kätte teenijad, lugejad ja alamdiakonid, viirukit suitsetab diakon... Ja kõik nad teevad lõputult kummardusi, suudlevad käsi, langetavad alandlikult pea, panevad kinni nõope, tõmbavad kõhu peal ja randmetel kokku nõore — «pühitsetud isa» aga seisab nende ees nagu elus puuslik. Patriarhile toovad rõivad kätte juba ülempreestrid ja preestrid, kes demonstreerivad igati oma alistumust kõrgemale võimule. Ja nimetatakse teda juba mitte enam «ülipühitsetuks», vaid «pühimaks» — ülivõrdes, millist tiitlit kasutatakse veel vahest ehk ainult jumalaema suhtes.

Rahvas aga peab alandlikult vaikima... Lange põrmu... Demonstreeri oma vääritust. Kristus kannatas ja käskis ka meil kannatada!... Ta esines elus õigusteta orjana, et hiljem asuda taevatroonile oma isa «paremal käel»... Sina aga ole ori kogu oma ränkraske elu kestel, et siis kunagi, kui patud sind põhja ei tiri, saada küsitava õnne osaliseks «jumalariigis» ja olla seal, kus kiriku õpetuse järgi ka inglitel säilib üheksaastmeline teenistuslik hierarhia, mõne kõrgema kraadiga pühaku «päästetud teenriks».

ALANDLIKKUSE «VOORUSED»

Jah! Ei suutnud ma kõigis nendes sajandite vältel väljatöötatud kurikavalates keerutustes selgusele jõuda. Ma ei õppinud ju nõukogude koolis. Rääkimata juba Leninist, Marxist ja Engelsist, me ei lugenud ka Herzenit, Dobro-

ljubovit ja Tšernõševskit. Kirjanduse kursus lõppes meil Dostojevski, Lev Tolstoi ja Tšehhoviga. Kõik muu ümberingi aga kutsus tagasi minevikku. Kutsus tagasi autoriteetse üksmeelse koorina... Ja kui suur oli tahtmine saada inimestele kasulikuks!

«Taltu!... Ära targuta!...» ütles mulle pihhiisa. Ja ma taltusin ning ütlesin oma «jah».

Kuid kas mu kahtlused hajusid?

Ei! Ma ütlesin endale:

«Arusaamatu! Kahtlane! Kuid see tuleb sellest, et saatan kiusab mind, või minu mõtlemise küündimatusest, võimetusest mõista suuri saladusi ja sügavaid tõdesid... Järelilikult on vaja veel palju õppida, et mõista. On vaja ennast täiustada, et küündida... On vaja kasvada, et seleni jõuda...»

Pääsmist nägin ma sõnakuulmises.

Sõnakuulmine! Ühes muistses raamatus jutustatakse: Erakul oli õpilane. Erak oli väga vana, kuid tark. Kord ütles ta oma õpilasele:

«Istuta kapsataimed peenardele. Ja pea meeles, istuta nagu kord ja kohus — juured ülespidi, varred alaspidi!»

Õpilane ei tihanud oma õpetajale vastu vaielda, kummardus, palus õnnistust tööks ja väljus. Ise aga mõtles: «Mu õpetaja on vanaks jäänud. Asjad hakkavad tal segi minema. Olgu peale. Teen kõik nagu vaja ega hakka teda, tudikest, erutama!»

Õpilane istutas taimed peenardele ja tuli tagasi. Vanake küsis:

«Tegid kõik korralikult?»

«Kõik!» vastas õpilane.

«Istutasid juurtega ülespoole?»

Õpilane hämmastus.

«Ei, isa... Istutasin nii nagu vaja. Mis meil siis kasvama hakkaks, kui ma oleksin talitanud sinu sõnade kohaselt?!»

«Sõnakuulmine, mu poeg! Sõnakuulmine oleks kasvanud sinu hinges...»

Niisuguste, sadu aastaid tagasi loodud näidete varal kasvatati mind ja teisi minusuguseid, valmistades meist ette tulevase «hingekarjaseid», kiriku sõdureid, kasvatati vääramatu sõnakuulmise vaimus, isegi kui see tundub mõttetuna. Õigemini, kasvatati mitte sõdureid, vaid ohvitseri, nii-öelda keskmist komandeerivat koosseisu.

Sest just nii nimetab oma «Kuues sõnas preestriseisusest» kirikusulaseid «püha isa» Johannes Kuldsuu (meie ajaarvamise IV sajand), üks nii Ida kui ka Lääne kristluse peamisi autoriteete.

Niisiis ma ütlesin oma «jah».

Sellest ajast peale hakkasid sündmused arenema fors seeritud tempos. Vene Kristlikus Üliõpilasliikumises pöörati minule erilist tähelepanu kui tulevasele hingekarjasele. Mind hakati «edutama». Võtsin osa Baltimaade VKÜL-i III kongressist, juhatasin seal isegi «usuluule» seminari. Hakkasin tegema kaastööd ajakirjale «Pravoslavnoi Sobessednik» («Õigeusklik Kaasvestleja»), mida andis välja ülempreester Joann Bogojavlenski, ja koguni polemiseerisin seal edukalt katoliiklastega, kes tol ajal heategevuse abil, tööga laste hulgas ja uniooni propageerimise kaudu hakkasid arendama oma tegevust. Pidasin avalikke loenguid usulis-filosoofilistel teemadel, viisin Nõmmel järjekindlalt läbi vestlusi.

Bogojavlenski hakkas minuga pidevalt tegelema ning jälgis, mida ma loen kirikukirjandusest. Ta soovitas mul lugeda ka populaarteaduslikke raamatuid ja ilukirjandust.

«Hingekarjane peab olema mitmekülgsest haritud inimene, ainult siis suudab ta rahuldada nii lihtsa kui ka intelligentse inimese vajadusi. Sa pead olema täielikult kursis kõigega, tundma hästi usuteadust ja muid teadusharusid, samuti kirjandust, pead tundma kõiki kaasaja liikumisi, nõudeid ja soove!» rääkis ta.

Aitäh talle selle õpetuse eest. See aitas mul vältida piiratud dogmaatikuks saamast. Selle tõttu ei irdunud ma elavast tegelikkusest, kogusin teadmisi, mis hiljem, olgugi pärast paljusid otsinguid ja kõikumisi, olid mulle abiks minu usulis-filosoofilise maailmavaate kõigi aluste ausal revideerimisel.

Lugesin neil aastail palju ja innuga. Tundsin endiselt elavat huvi loodusteaduste vastu, uurisin ajalugu, peamiselt vana- ja keskaega. Kirjutasin muinasjutte, milledest üks VKÜL-is isegi dramatiseeriti. Luuletasin.

Gümnaasiumi lõpetasin väga heade hinnetega. Lühikest aega olin sõjaväes, kust mind peagi vabastati nõrga terve tõttu.

Ülikooli võeti mind vastu eksamiteta, sest olin gümnaasiumi lõpetanud väga heade hinnetega, ja pealegi olin

koolis ka ladina keelt õppinud. 1931. aasta jaanuaris sai minust Tartu Ülikooli usuteaduskonna õigeusu osakonna üliõpilane.

ÜLIKOOL. KRISTLUSE VÄARIKUSE JA KRISTLASTE VÄARITUSE TEOORIA

Tasu ülikoolis õppimise eest oli küllaltki kõrge, kuid eesti õigeusu kiriku sinod, arvestades minu kiriklikke teeneid — loenguid, artikleid, tööd noorte hulgas —, võttis need kulud enda kanda, Tallinna Aleksander Nevski katedraali juures tegutsenud vaeste abistamise ühing aga, nagu Bogojavlenski mulle oli lubanud, maksis mulle väikest stipendiumi, mis võimaldas tagasihoidlikku ära-
elamist.

Tartu oli tol ajal väike, 40 000 elanikuga linnake. Üliõpilased andsid kogu linnale ilme. Nad jagunesid «metsikuteks», see tähendab nendeks, kes ei kuulunud ühingu-
tesse, ühingute liikmeteks ja korporantideks, kes olid organiseeritud omapärastesse, keskajast pärinevatesse üliõpilasseltsidesse. Igal korporatsioonil olid oma vormimüts ja «värvid», see tähendab teatud värvi linnid. Valged mütsid, mida võis kanda iga üliõpilane, ning värvilised korporantide mütsid ujutasid talvel linna üle. Suvel aga elu vaibus ja linn uinus.

Tartu elanikud teenisid tubade väljaüürimisega. Min-
geid ühiselamuid ja muid üliõpilastel praegu olevaid soodustusi ei olnud. Kohalikud elanikud tegelesid ka «koduste lõunate» valmistamisega üliõpilaste jaoks.

Järsult erinesid omavahel kolm rahvusgruppi: eestlased, sakslased ja venelased. Venelasi oli kõige vähem, kuigi neid elas tolaaegses Eestis viis korda rohkem kui sakslasi. Kuid saksa parunid olid rikkamad ja seetõttu oli neil võimalus anda oma lastele kõrgem haridus.

Sakslasi jäljendades olid jõukamad vene üliõpilased asutanud kolm korporatsiooni, mis võistlesid omavahel joomises ja priiskamises. Tõsisemad ja aineliselt kehvelmal järjel olnud üliõpilased jagunesid Vene Üliõpilaste Seltsi ja VKÜL-i vahel.

Linnas kehtisid veel paljud tsaariaegse Venemaa vanast saksa Dorpatist pärinenud kombed, mida ei suutnud murda isegi Aleksander III ja Nikolai II ajajärgu venestamispoliitika. Minu ajal võis veel näha niisuguseid

vaatepilte: turule sõidab lahtine landoo; hobuste päid ja rakmeid ehivad saksa korporatsiooni värvides tutid; landoos istuvad vintis buršid, linnid üle öla, värvimütsid peas ja rapiirid käes. Landoo põhjas on õllemaat ja vanaaegsed õllekruusid. Landoo sõidab munamüüjate ridade vahele, kusjuures munakorvid tallatakse puruks. Munamüüjad isegi lükkavad oma korve meelega hobuste jalge alla, ise kahemõtteliselt naljatades. Nad ju teavad, et rikkad «saksad» tasuvad kõige eest, kontrollimata, kui palju mune puruks tallati.

Pühade ajal korraldati tõrvikutega rongkäike. Hiljem läksid korporandid hanerivis laiali. Kohates möödakäijaid, hakkasid nad nende ümber tiirlema, takistades edasiminekut ning lauldes absurdset laulukest «Makaronid, makaronid, makaronid...», kuni mehed ostsid end vabaks õllerahaga, naised ja neiud suudlustega.

Vahetati äride silte. Huligaanitseti «viisakuse piirides». Minu ajal leidis isegi aset kahevõitlus, mis lõppes ühe osavõtja tõsise vigastusega.

Kui ma Tartu sõitsin, andis Bogojavlenski mulle kaasa soovituskirja kohaliku vene Uspenje katedraali eestseisjale ülempreester Anatoli Ostroumovile. Pikka kasvu vanem mees elavate tarkade hallide silmadega ja suure kõhuga («kaheksandat kuud», nagu ta ise armastas nalja heita), mis aga ei tekitanud түseduse muljet, võttis mind vastu sõbralikult. Ta soovitas üürida toa sealsamas kirikumajas katedraali territooriumil kohaliku diakoni naise juures.

«Harju eluga «papilas»...» ütles ta mulle. «Õpi, kuidas vaimulik elama peab. Ja alandlikkust õpi ka. Meie isa diakoni teinpool — ta hüüab teda Katjuraks — on igasuguste viguritega naisterahvas... Pihkva kaupmehe üleküpsenud tütreid. Sugulased «ostsid» talle mehe. Otsiti välja piiskopi koorist tubli lauluhäälega mees ja tehti diakoniks, «määrides» selleks piiskoppi. Noh, naine jäigi kodus käsutajaks. Mees käib tema ümber kikivarvul. Naine aga sõimleb kõigiga majas, see tähendab lahutab meelt... Muud tal ju teha pole. Raamatuid ta ei loe. Peab ju kuidagi aega surnuks lööma. Sina aga ära karda! Sa ju hakkad talle raha maksma... Sind ta hoiab nagu lihane ema oma last! Ainult ta sõnu ära usu... Iialgi ära usu... Ja vaata, et ta sulle mõne eaka kaupmehetüt্রে naiseks ei sokuta... Niisuguseid asju meie vai-

mulikus keskkonnas armastatakse. Sündsalt kupeldada...
Noh, õnn kaasa!...»

Niisuguse saatesõnaga astusin vaimulike maailma...
Asusin elama «papilasse».

Jah, need olid tõesti väärtuslikud kogemused! Polnud ma ju varem näinud vaimulikkonna elu nii-ütelda seestpoolt. «Hingekarjaseid» olin seniajani kohanud ja näinud üksnes ametirõivais jumalateenistuse ajal või siis pidulike ja auväärseina, kuldristid rinnal, VKÜL-i koosolekuil ja kongressidel. Kuidas küll ei löönud mu usk kõikumema selles «papila» läppunud õhkonnas, millesse ma sattusin? Igasugused huvid puudusid täielikult, ainult joomine, söömine, magamine, teiste tagarääkimine. Püüti igati üksteisele halba teha, kadestati üksteist, luurati üksteise järele. Asi läks vahel isegi kaklusteni, sõimuni. Tutvusin ka koguduse elu tagaküljega. Nägin «vagu ja jumalakartlikke» koguduse «tegelasi», kes olid sageli sahkerdajad, kapitalistid, liigkasuvõtjad...

Kõige tähtsamaks isikuks koguduses oli Puškini «kuulsa» kaasaegse Faddei Bulgarini järeltulija, samasugune lurjus nagu tema alatuste poolest kuulus vanaisagi. Tema ees lõmitasid kõik. See oli spekulant ja liigkasuvõtja, kes peaaegu hoopis oma valgustkartva tegevusega ja karistamatusega. Kuid ta oli rikas ja tema ees lipitseisid isegi piiskopid. Mis siis rääkida madalama kraadiga vaimulikest, kes olid tal kõik peos. Nägin ka teisi kaupmehi-riisujaid, emigrantlikke ohvitsere-kroonuvargaid, liiderdajaid, hasartmängijaid ja joodikuid, kes etendasid tähtsat osa koguduses ning pidasid ennast «õigeusku toetavateks» ühiskonnataladeks. Ja kõiki neid tuli arvestada, kõiki neid, kuigi vahel vihates, vaimulikkond ümmardas ja ülistas.

Olen näinud koguduse koosolekuid, kus ühed kiriku «toed» vilistasid välja teisi, koosolekuid käsikähmlustega. Oma toa aknast kirikumajas nägin kiriku territooriumil ka niisuguseid vaimuliku elu-olu «pisiasju», nagu kuivama pandud võõra pesu ülevalamine solgiga, tolmuste põrandariiete kloppimine naabri märgade linade läheduses jne. Kõige rohkem aga kuulsin siin jutustusi vaimulikkonna elust, suusõnalisi memuaare. Pajatades neid kord naeratades, kord vaimustusega, kord hardumusega, ei aimanudki inimesed, kelle jaoks see kõik oli normaalne oma kasti elu-olu, millise kuristiku nad avasid minu

vapustatud vaimse pilgu ees. Mis on nende «pisifaktide» kõrval Gussev-Orenburgski ja Potapenko¹ lood...

Ette tõtates tahan märkida, et taolisi paljastusi, mida vaimulikkond ise ei taju harjumusest oma kasti vastiku tegelikkusega, nägin ma hiljem korduvalt. Viimati puutusin sellega kokku Leningradi vaimulikus akadeemias. Ülevoolava vaimustusega jutustasid mu vanemad kolleegid vaheaegadel sageli heldinult niisugustest vastikutest jälkustest ja elu tumedatest külgedest, nii et mul, kes ma nüüd kogu seda räpasust juba tundsin, hakkas uuesti halb. Süda läks raskeks, nähes, et inimesed tunnevad lõbu niisugustest nähtustest, mille pärast just nemad esijoones peaksid kurbust tundma ja neid needma kui kahjulikke ning sedasama usku hukutavaid, mida nemad tunnistavad ja kuulutavad.

Meenub, kuidas kuulus vene õpetlane kirurg N. Pirogov oma mälestustes jutustab, et noorukieas oli tal repeitiitor-seminarist. See rääkis oma kasvandikule nii «värvikalt» ja niisuguste üksikasjadega «vaimulikke» anekdoote ja lugusid vaimulikkonna elust, et Pirogovi enda sõnade järgi tõukasid need «vaimulikud anekdoodid» ta igaveseks eemale kirikust ja õigeusust.

Kuidas ei tapnud see minu usku? Miks ma ei põgenenud?

VKÜL-i kogenud lektorid, teades, et meie, noored, varem või hiljem näeme, kui suuresti kiriku ja kristlaste elus läheb lahku õpetus ja selle teostus, dogma ja praktika, sisendasid meile juba kodanliku vene filosoofi N. Berdjajevi teoses «Kristluse väärikusest ja kristlaste vääritusest» väljendatud mõtet: usu üle ei tohi otsustada usklike tegude järgi.

Brošüüri alustab Berdjajev keskajast pärit legendiga, mida muide on kasutanud ka Boccaccio «Dekameronis». Selle legendi üks versioone räägib järgmist. Elasid Aleksandrias kaks sõpra-kaupmeest — kristlane ja juut. Nende sõprus oli kindel kui kalju. Ainult üks asi valmistas kristlasele kogu aeg muret: nad olid erinevat usku. Ja ta veenis oma sõpra, et see laheks ennast ristida. Too ei

---

¹ Revolutsioonieelsed kirjanikud, kes kirjeldasid vaimulikkonna elu ja kombeid. Gussev-Orenburgski oli ka ise preester, kuid loobus hiljem vaimuliku seisusest.

keeldunud, kuid ei rutanud sellega. Aeg läks. Ja siis tuli juut kord kristlase juurde ja ütles:

«Pean äriasjus Rooma sõitma. Nii et ole rõõmus. Olen otsustanud. Käin ära niisuguses suures teie usu kes- kuses, vaatan, kuidas seal elatakse, ja siis lasen ennast ristida...»

Kristlane ei vastanud oma sõbrale midagi. Nad jät- sid jumalaga ja juut sõitis ära. Kristlane aga sattus äre- vusse. Roomas oli tol ajal kõlblus äärmiselt langenud. Paavstid ja piiskopid korraldasid orgiaid, tegelesid roh- kem jahilkäimise, intriigide ja oma armukestega kui jumalateenistustega. Nad olid kõigest nii küllastunud, et püüdsid kõditada oma närve alasti naiste jahtimisega. Kirikuasju ajasid nende asemel nende sõbratarid, piis- kopi- ja kardinalimütse jagati voodis.

Ja kristlane mõtles:

«Mu sõber neab mind ära! Ta ütleb: millisesse pori ja roppuse mülkasse tahtsid sa mind kiskuda!... Kaotanud oien ma oma sõbra!»

Möödus kuid. Kord teatati kristlasele, et tema sõbra laev randub sadamas. Kristlane ei teadnud enam, kas minna vastu või mitte. Lõpuks otsustas: mis tulema peab, tuleb niikuinii! Ja läks.

Lasti alla trepp. Päevitanud juut jooksis alla ja haaras sõbra embusse:

«Noh, sõber, määra ristimise päev!»

Kristlane jahmus ega uskunud oma kõrvu. Siis küsis:

«Kas sa ikka käisid Roomas?»

«Käisin.»

«Ja nägid kõike?»

«Nägin.»

«Ja seda ka, kuidas paavstid ja piiskopid elavad?»

«Kõike nägin oma silmaga, kuulsin oma kõrvaga...»

«Ja sa tahad lasta ennast ristida?»

«Jah! Tahan küll, sest kui pärast kõike seda, mis teie usuga on teinud teie hingekarjased, see ikka veel püsib, siis järelikult on selles usus jumal. Muidu oleks pidanud kõik juba ammugi maa alla vajuma...»

Järelikult sinna, kus on palju õnnistust, koondab saa- tan ka kogu oma kurjuse, et tõde rüvetada, — see on selle legendi juhtmõte. Tuletage meelde, kuidas käsitleb sedasama ideed F. Dostojevski «Vendades Karamazovi- tes» vend Ivani vestlustes kuradiga.

Siit tuleneb omapärane õpetus, et kiriku läheduses, tema liikmete hulgas peabki olema kõige rohkem kiusatusi, langust ja pori.

Meenub, kuidas mu pihhiisa rääkis:

«Sa ära vaata, et meil õigeusklike hulgas esineb igasugust rämpsu, sektantidel aga on mõnikord kõik vaikne ja vagane. Nemad on vajunud valeõpetuse sohu ning kaotanud tõelise jumalamõistmise. Milleks peaks saatan neid häirima. Meie aga teame kogu tõde... Sellepärast ta keerutabki siin ringi ja otsib, keda ära meelitada...»

Niisugune elu ja õpetuse, kristlaste käitumise ja kiriku joone vastandamine, õpetuse kandjate ja nõrkade, seda tõde teotada püüdvate tumedate jõudude mõju alla alata langevate inimeste vastandamine on kristluse kaitserelvaks. Teiste uskude, uskmataute ja sektantide kohta ütleb ta: «Vaadake, millised on nende õpetuste, maailmavaadete, tõekspidamiste kandjad.» Kui aga on vaja kõnelda õigeusust endast, siis nad vastavad: «Te ärge vaadake üksikuid kristlasi ja preestreid. Musti lambaid leidub alati. Vaadake tähelepanelikult õpetust, uurige seda. Hinnake Kristuse ja tema evangeeliumide suurust...»

Nüüd, veerand sajandit hiljem, mõistan ma nende väidete peent valet. Tollal aga käis see mulle veel üle jõu. Tookord poleks ma veel osanud seada sellele vastu sama evangeeliumi, kus on öeldud, et Kristus käskis ka enda üle otsustada tema tegude ja mitte üksnes õpetuse järgi. Võtame näiteks niisugused tekstid: «Kui ma oma isa tegusid ei tee, siis ärge uskuge mind, aga kui ma teen, siis uskuge tegusid, kui te mind ka ei usu...» (Johannese evangeelium, 10. peatükk, salmid 37—38.) Või teises kohas: «Nõnda ka usk, kui tal ei ole tegusid, on iseeneest surnud.» (Jaakobuse kiri, 2. peatükk 17. salm.) Ja paljud teised kohad.

Siis oli kõik teisiti. Olin noor ja kogenematu, ümber ringi aga kõik, sõna otseses mõttes kõik — autoriteetid, keskkond, kasvatus — ootasid ja nõudsid minult hardumust, alistumist, usku, õigeusu ülluse ja ilmeksimatuse kõrvalekaldumatut tunnistamist. Mistahes kahtluse peale oli vastuseks: «Kasvad vaimselt, ja kõik avaneb sulle täielikus vaimses ilus... Inimestele pole antud otsustada jumaliku üle... See on suur saladus!...»

Nüüd ma küsin: kui ristiusk on üllas, kuidas siis juh-

tus, et kristlik «kultuur» viis mitte vaimsele ülevusele, vaid tervete kultuuride (inkade, atsteekide ja paljude teiste), rahvaste ja hõimude, näiteks Põhja-Ameerika indiaanlaste, meie Siberi suguharude (tsaari ajal), maooride, tasmaanlaste, austraallaste, musta Aafrika rahvaste ja teiste hävitamisele, väljasuremisele, degradeerimisele või täielikule kadumisele. Miks läksid nende suguharude juurde ühes rivis rist ja alkohol, testament ja orjus, misjonär ja kolonisaator, «vend Kristuses» ja plantaator nuudiga?!

Lugege Mikluhho-Maklai, Livingstone'i, Arsenjevi ja teiste rändurite raamatuid. Te saate teada, et kristlaste tulekuga kadusid paljudel rahvastel suurepärased iseloomujooned — ausus, vendlus, kollektiivsustunne. Kõrge moraal, üllas inimlik solidaarsus ja humaansus asendus ka neil silmakirjalikkusega, inimvihkamisega, inimeste jäotamisega päästetuiks ja päästmatuiks, näilise kõlbelisusega, mis peab vooruseks üksnes kirikutes ja palvemajades käimist, sügavaid kummardusi, palvesõnade pomisemist, rahvuslikust kultuurist loobumist ja isaisade pärandi halvustamist, lahtiütlemist elu loomulikest röömudest... Oo, kui palju võin ma nüüd öelda vastuseks targutustele ristiusu vääriskusest ja kristlaste vääriskusest!

Nüüd tean ma kindlalt, et iga õpetust peab õigustama praktika, vastasel juhul pole see õpetus, vaid tühipaljas pettepill.

Tookord aga orjastas see teooria mind ning seadis mulle pikaks ajaks ette valmis vormelitele alistumise ja alandlikkuse silmaklapid. Mu kriitiline mõte oli kauaks ajaks aheldatud. Ja kogu papielu jätkus, variserlikkus ja paljud muud negatiivsed nähtused, mida ma kohtasin, — kõike seda ma mõistsin hukka, kõik see tekitas minus vastikustunnet, kuid ei avaldanud mõju minu tõekspidamistele. Alles palju hiljem, kui ma täie tõsidusega, ühenduses oma iseseisva teadusliku tööga, hakkasin tegelema religiooni ajaloo uurimisega, suutsin ma selgema pilguga otsustada ka usu enda üle.

UNISTUS TEADUSLIKUST TÖÖST

Õigeusuosakonnas polnud üliõpilasi kuigi palju. Venelasi oli minuga kokku kolm, ülejäänud olid õigeusklikud eestlased. Teaduskonna õigeusuosakonna juhatajaks oli Petrogradi vaimuliku seminari viimane revolutsioonieelne rektor ülempreester V. Martinson, inimene, kes viis ellu rangelt õigeusklikku joont, oli tuline vene õigeusu pooldaja. Siinkohal olgu öeldud, et hiljem, kui Eesti NSV okupeeriti Saksa fašistlike vägede poolt ning eesti õigeuskirik demonstratiivselt katkestas sidemed Moskva patriarhkonnaga, oli Martinson kategooriliselt selle vastu. Ta käis metropoliit Aleksandri (Pauluse) juures, et veenda teda loobuma niisugusest sammust. Natsionalistid süüdistasid teda eesti rahva huvide reetmises, kiusasid teda taga ning ta oli sunnitud Eestist lahkuma, kuigi siiralt armastas oma kodumaad ja oma rahvast. Kuuldavasti suri ta pagulasena.

Õppisin neli ja pool aastat. Lõpetasin väga heade hinnetega ning sain selle tõttu pärast kandidaadikraadi omissitamist õiguse ka järgmisele kraadile. Sooritasin ülikooli põhikirja kohaselt ulatuslikuma (magistri) kava järgi mõned eksamid, kirjutasin teise väitekirja ning sain usuteaduse magistri kraadi.¹

Ülikoolis õppimise perioodil leidsid aset mõningad sündmused, mis etendasid minu elus ja minu vaimses arenemises tähtsat osa. 1932. aastal lahkusin koos grupi teiste üliõpilastega VKÜL-i ridadest, kus mõned «liikumise» juhtidest Baltimaades hakkasid aktiivselt teostama Nõukogude-vastast poliitikat, värvates VKÜL-i liikmetest löökrühmlasi ja valgekaartlikke poliitpropagandiste. Oma kodumaa vaenlaseks ma ei tahtnud saada.

Samal ajal, kuulates koos luterlastega professori-bibleisti Alexander von Bulmerincqi loenguid, kes töötas tolal meie ülikoolis, hakkasin huvi tundma muistse Ida aja loo ja bibleistika vastu ning otsustasin edaspidi täiendada ennast ja töötada just selles valdkonnas. Magistritöö kirjutasin küll patroloogia² ja pastoraalteoloogia alalt, sest

¹ Kodanlikus Eestis, nagu ka mõnedes Lääne maades, oli mitte kaks teaduslikku kraadi nagu meil, NSV Liidus — teaduste kandidaat ja teaduste doktor, vaid kolm: kandidaadi, magistri ja doktori kraad.

² Teoloogiline distsipliin, mis käsitleb meie ajastu esimese üheksa sajandi kristlike autorite «teoseid».

professor Martinson andis mulle edasi metropoliidi soovi, et ma töötaksin teose kallal, mis oleks abiks tulevaste «hingeekarjaste» ettevalmistamisel. Olin sinodi stipendiaat ning keelduda tema poolt antud ülesande täitmisest ei pidanud ma võimalikuks. Töö kirjutasin rangelt õigeusklikelt positsioonidelt, ja teisiti ma tollal ka ei mõtelnud. Peale eespoolnimetatud kahtluse palvete rohkuse ja jumalateenistuste teatraalsuse kasulikkuse suhtes olin ma kõiges muus rangelt õigeusklik inimene ning vaidlesin sageli tuliselt luterlaste ja sektantidega, sõdisin suusõnal ja kirjas katoliiklastega, kaitstes õigeusu vaateid mitmesuguste kiriku dogmade ja «tõdede» kohta.

Neil aastail, töötades koguduse pühapäevakoolis, tutvusin neiuga, kellega kohe pärast ülikooli lõpetamist abiellusin.

Mõni sõna minu tolleaegsest õigeusklikkusest. Meil teaduskonnas oli luterlastega ühine kateeder, kus me õppisime religiooni ajalugu, usupsühholoogiat ja massipsühholoogiat religiooni seisukohast.

Usuteadlaste, samuti teaduskonna juhtide ja ideoloogiliste juhendajate mõtte kohaselt pidi usupsühholoogia kinnitama üliõpilastes veendumust, et usk on antud jumalast, et see on inimesele «loomisest alates» omane vajadus, midagi vääramatut ja inimese olemusega seotut. Ühes sellega töötas usupsühholoogia välja religioossete veendumuste kasvatamise meetodeid.

Massipsühholoogia religiooni seisukohast («rahva usuiline tunnetamine») pidi kui aine õpetama tulevasi preestrid ja pastoreid arvestama koguduste, kus neil tuleb tegeutseda, kohalikke iseärasusi: maainimestele tuleb läheneda üht viisi, töölislinnaosas tuleb rakendada teist lähenemist, ülikoolilinnas asuvas koguduses — kolmandat. Samas soovitati õppida religioossetel eesmärkidel tundma kohalikke tavasid, traditsioone, igasuguseid endeid ja ebausukombeid. Soovitati põhjalikult uurida, mis huvitab neid inimesi, mida mõtleb ja tunneb see inimeste ring, kelle vaimseks juhiks tulevane preester saab.

Loenguid pidas väga huvitav inimene — varalahkunud professor Eduard Tennmann. Loengud olid kaasakiskuvad, kuid liiga julged nii õigeusklike kui ka luterlaste seisukohast. Meie, sealhulgas ka mina, ei armastanud teda, heitsime tema üle nalja, pidasime teda arulagedaks. Kümneid aastaid hiljem, kui ma ise olin juba mõistnud karmilt

kohut oma teadmiste ja veendumuste üle, leidsin oma arhiivi revideerides tema loengute konspektid. Veendusin nukrusega, kui kergemeelselt ja ebakriitiliselt, lastes ennast mõjutada tunnustatud autoriteetidel, olin suhtunud neisse loenguisse noores eas. Nad signaliseerisid meile, noorukeile, ettevaatlikult neist võimalustest, mida avab religioonide uurimisel tõeline teadus.

Professor Martinson tahtis teha minust oma järglast. Ta astus samme, et mind jäetaks doktorandina ülikooli juurde aspirantuuri. Olin täielikult haaratud soovist töötada piibli kallal ja andsin oma nõusoleku. Ülikooli juhatuse otsusel jäeti mind aspirantuuri.

Kuid... Eestis olid hakanud puhuma fašistlik-natsionalistlikud tuuled, oli juba tunda uima, mis haaras selle maa järgmisel aastal. Juba ilmusid tänavaile laamendavad sellid mustades barettides, millele oli kinnitatud märk — kaigast hoidev käsi. «Kaikameesteks» rahvas neid kutsuski. Järjest sagedamini võis kuulda loosungit: «Eesti — ainult eestlastele!» Töörahvale oli see uim võõras, kuid teatud ringkondadele oli see kasulik, ja kaikamehed muutusid iga päevaga ülbemaks.

Ka ülikooli ülemuste hulgas andsid ennast tunda uued meeolod. Ja kuigi mind jäeti ülikooli juurde, olin üksnes «õppimist jätkav diplomeeritu», see on aspirant ilma stipendiumita. Vaeste abistamise selts maksis mulle stipendiumi ainult diplomi saamiseni. Ta vajas kogudusele preestrit, aga mitte usuteadlast. Sattusin raskesse olukorda: olin abielus inimene ilma elatusvahenditeta. Ema teenistus oli selleks liiga tagasihoidlik, et mind ka edaspidi majanduslikult toetada. Äi oli salmilaulja väga pisku palgaga, pealegi oli tal veel kaks last. Erutatud, nõutu Martinson sõitis Tallinna, sinodi. Sealt tuli ta tagasi ettepanekuga: laske ennast preestriks pühitseda... Sinodil on vakantne koht, mida keegi vähese tulu ja tülilise tõttu ei taha — vanglate, haiglate, nakkushaigete barakkide, vanade- ja lastekodude ning hullumajade misjonäri koht. Küllastada, vestelda, jumalateenistust pidada, kuulata ja lohutada, kui õnnestub ja millega õnnestub — aidata... 14 päeva kuus töötada, ülejäänud aeg pühendada teaduslikule tööle. Palk rohkem kui tagasihoidlik, ent parem kui mitte midagi.

Preestriks pühitsemine oli loomulik minu vaateid ja püüdlusi arvestades. Kuid tahtsin väga saada teadlaseks

ja seepärast vaatlesin preestriks olemist üksnes kui ajutist tegevust. Abikaasa oli nõus selle raske eluga. Ja nii sai minust 1935. aasta augustis preester.

ESIMESED MÖTISKLUSED PIIBLI JUMALIKU PÄRITOLU ÜLE

Minu töö ülikooli juures kestis poolteist aastat. Veetsin päevi ja nädalaid vanas ülikooli raamatukogus, mis paiknes endise katoliku kiriku varemeis. Olin saanud vaba juurdepääsu rohkem kui miljonile raamatule, mis seisid minu ees lõputuil riiupeil. Olin jäänud nii-ütelda silma silma vastu raamatuisse koondatud inimhõldega, ilma autoriteetide mõjuta, mis ennast peale oleks sundinud. Nüüd olenes kõik minust endast: pidin otsima ja leidma oma tee.

Doktoriväitekirja teemaks valisin «1. Moosese raamatu prepatriarhaalse perioodi», see tähendab võtsin vaatluse alla piibli esimesed 12 peatükki. Siia on koondatud piibli- ja dogmalise usuteaduse sõlmprobleemid. I ja II peatükk kõnelevad maailma loomisest, inimese tekkimisest ja esialgsest olemasolust. Nende peatükkide ümber käivad ammusest ajast teoloogide lahingud astronoomide, geoloogide, arheoloogide, etnograafide ja bioloogidega. III peatükk käsitleb pattulangemise lugu, piibli legendi kurjuse ja kannatuste tekkimisest maailmas. See on üks «neetud» küsimusi, mille kallal on murdnud pead teoloogid ja filosoofid, sotsioloogid ja moraaliküsimuste uurijad, kirjanikud ja õpetlased. IV ja V peatükk räägivad inimsoo arenemise algperioodist maakeral. Ja jällegi ristuvad siin teoloogide ning ajaloolaste, etnograafide, arheoloogide, eetikute, sotsioloogide ja teiste teed. VI—VIII peatükk — veeputus! Taas ristuvad geoloogia, arheoloogia, ajalugu ja etnograafia oma relva piiblitoo ja usuteaduse kui niisugusega. IX peatükk — inimeste ja jumala uputusejärgsed vahekorrad ning jutustus Noa ja Haami tülist. Siin põrkab teadus jällegi kokku religiooniga maagia tekkimise probleemide, muistsete inimeste söögiratsiooni, taimede kultiveerimise ajaloo, prohvetlikkuse ja ennustamise võimalikkuse käsitlemises. Siin tõstetakse üles rassi- ja teised probleemid. X ja XI peatükk vestavad uputusjärgsest etnograafiast ning vastavalt

leiab aset religiooni uus kokkupõrge asjakohase teadusega. XII peatükk on pühendatud juutide kui «äravalitud rahva» missiooni algusele. Seega seatakse siin üles küsimus, et on võimalik jagada religioone «loomulikeks», see on niisugusteks, mida on sünnitanud muistsete inimeste harimatus ja vead, ja «jumalast ilmutatuiks», mis taevas ise on kinkinud inimestele. Teadus ja religioon seisavad siin vastamisi küsimuses, millest õieti öelda sõltub religiooni olemasolu maa peal, küsimuses, kas religioon on vale või tõde.

Tahtsin valgustada neid probleeme õigeuskliku, «pühade isade» teostel rajaneva usuteaduse positsioonidelt ning võtta vaatluse alla võimalus ühendada neid teaduslike vaadetega samades küsimustes. Nagu lugeja näeb, avaldus vana armastus loodusteaduse vastu ka selle teema valikus. Asudes töö juurde ei kahelnud ma, et teaduse ja religiooni ühendamine on mitte üksnes võimalik, vaid ka loomulik.

Ja just see iseseisev töötamine saigi kogu minu maailmavaate teadusliku revideerimise alguseks.

Tööd alustades pörkasin ma muidugi otsekohe kokku piibli «jumaliku päritolu» probleemiga. Õigeusk on seisukohal, et «pühakirja autorid» kirjutasid kõik «püha vaimu» vahetul ajendusel ja õpetusel, nii et nad olid mitte üksnes kindlustatud eksimuste vastu, vaid said sõna otseses mõttes «jumala tõe» ilmutuse osaliseks. Nad olid «jumaliku ilmutuse» teatavakstegemise vahendiks, kaotamata sealjuures kogu oma individuaalsust, mis avaldub näiteks nende mõttelaadis, nende kujutelmades asjadest ja sündmustest, nende teoste üldises plaanis, sõnade valikus mõtete väljendamiseks jne. (Vaata näiteks Malinovski «Dogmalist usuteadust».) Ent varsti pärast seda, kui olin alustanud iseseisvat tööd piibli kallal, nägin tõelise teaduse argumentide varal, et piibel ei tekkinud sugugi nõnda. Ta koostati järk-järgult, sedamööda, kuidas sajand sajandi järel arenes juudi rahva elu ajalooline protsess, tema üksikud raamatud aga pole hoopiski kirjutatud nende autorite poolt, kellele neid traditsiooniliselt omistatakse.

Nii näiteks on Moosese viis raamatut õigeusu kiriku õpetuse kohaselt kirjutatud XVI sajandil enne meie ajaarvamist, perioodil, kus juudid olid rändrahvas ning elasid Jordani taga kõrbes. Ometi on terved suured osad

sellest kirjutatud ilmselt paikse eluga kaasas käiva põllupidamisega, mitte aga nomaadide karjakasvatusega seotud olustiku ja elukogemuste põhjal. Arheoloogiliste kaevamiste andmeil muutusid juudid paikseks rahvaks mitte varem kui XIII sajandil enne meie ajaarvamist. Paljud kohad neistsamadest viiest raamatust võisid tekkida üksnes ajajärgul, kus juutidel olid juba kuningad. See aga leidis aset alles XI—X sajandil enne meie ajaarvamist. Moosese viie raamatu seadused ähvardavad rangete karistustega niisuguste moraali, perekonnaelu ja usuliste ettekirjutuste rikkumise eest, milledest kõrvalekaldumisse või millede täielikku ignoreerimisse suhtuvad täiesti rahu-likult järgnevate piibliraamatute autorid, nagu näiteks Nuuni poeg Joosua, kelle raamat õigeusu enda andmete kohaselt on kirjutatud hiljem kui Moosese raamatud, Koh- tumõistjate raamat ning 1. ja 2. Kuningate raamat. Seal- juures aga on need kaks viimast raamatut isegi õige- usuteaduse andmete kohaselt kirjutatud mitte varem kui IX sajandil enne meie ajaarvamist.

Vähe sellest. Sageli käivad seadused üksteisele vastu koguni ühe ja sama raamatu piirides. Isegi «äravalitud» religiooni põhiseadus — Moosese kümme käsku — esineb üksnes 2. Moosese raamatus kahes põhiliselt erinevas variandis.

Ma nägin, et piiblis on keerukalt põimunud muinasida müüdid ja legendid, kirjalikud ja suusõnalised rahva- muistendid, vana-aja kirjanduse ja luule kujundid, inim- soo metsikuse perioodist pärinevad maagilised lausumi- sed, — ühesõnaga, et sellel kõigel ei ole midagi ühist jumala ilmutustega. Mõned piibli osad on kasulikud aja- loolasele, arheoloogile, etnograafile. Sealt võib leida andmeid, mis on vajalikud mitmete Lähis-Ida rahvaste ajaloo tundmaõppimisel. Ei, need pole jumalikud ilmutu- sed nendest rahvastest, vaid jäljed, mida on jätnud ini- mese enda tegevus maa peal. Ja need jäljed ei ole sugugi midagi niisugust, mida võib üles võtta kiht kihi järel, vaid kõik see on segamini läinud ja läbi töötatud järg- nevate ajastute vaadetest ja vajadustest lähtudes. Selle tõttu tuleb neid jälgi tavaliselt dešifreerida, lugeda kui keerulist mõistatust, mis on segane ja arusaamatu tava- lisele lugejale ning võib ainult tumestada inimese tead- vust, kui ta asub piiblit uurima ilma vastava ettevalmis- tusega.

Kas see tõukas mind piiblist eemale? Vastupidi. Kus on rohkem raskusi, seal on ka rohkem au õpetlaseie, kes suudab asjasse selgust tuua. Mida keerukam on küsimus, seda huvitavam on selle kallal töötada.

Aga kuidas mõjusid niisugused avastused minu religioossetele tunnetele? Need olid siis veel liiaks tugevad, et kokku variseda. Veetsin palju tunde raskete mõtete võimuses. Ma ei leidnud tookord lõplikku vastust ja otsustasin, et tõelised maa ja inimeste poole pööratud «taeva sõnad» sisalduvad piibli selles osas, mille moodustavad tema niinimetatud prohvetiraamatud, et ilmutus on siiski tulnud maailma piibli kaudu ja heitnud valgust kõigele sellele, mis ajalugu ja inimeste harimatus on kokku kuhjanud. Otsustasin, et ka inimeste loodud piibli müütiline osa on teatud määral läbi töötatud samade «prohvetite» poolt. Müüdid tundusid mulle vajalikeks selleks, et inimeste arengu tollaegsele tasemele kättesaadavas vormis sisendada inimestele igavesi tõdesid. Rahunesin ajutiselt, jõudes veendumusele, et tuleb püüda vabastada neid kõrgeid tõdesid kõigest hiljem külgekleepunust, inimlikust, puhtajaloolisest ja ajutisest ning viia neid vooruse ja vaimse tõe kristalle inimestele.

Kahtlusi jumala kui niisuguse olemasolus, jumala kiriku vajalikkuses maa peal mul tollal ei tekkinud. Ma uskusin nagu varemgi, pidasin kirikut endiselt tõe ja kõige hea, pääsmise toojaks kogu inimkonnale. Uskusin, et minu teenimine kirikus on mulle, tähtsusetule «jumalalulasele», suureks auks, mida ma ei ole väärt.

Alles palju hiljem, heites pilgu käidud teele ja püüdes mõista, millal siis algas mul religioossete veendumuste kriis, ma mõistsin seda, mida ei mõistnud aspirandiks oleku aastail. Kui sügavalt tungis juba siis teadusliku tunnetuse sügav tõde mind tiheda metsana ümbritsenud religioossete eelarvamuste ja ebaususe tihnikusse!

Kuhu mind elu hiljem ka ei paisanud ja kuidas ta mind ka ei muserdanud, ei jätnud ma ainsakski päevaks tööd ega mõtisklusi piibli teksti kallal, ning järgneva kahekümne aasta jooksul viis teadus mind pikkamööda, kuid kindlalt edasi täieliku valguse poole. Aegamisi hajus piibli teksti mõistmises religioossete moonutuste udu.

Nägin, et «Ülemlaul» — see on poem inimlikust armastusest ja Palestiina loodusest, muistse nimetu luuletaja ülev, kuid hoopiski mitte religioosne teos. Tõe-

näoliselt leidis see rakendust pulmalaulude tsüklina. Ja kui neid lauldigi muistsete juutide paasapähal, siis kajastas see üksnes kõigil muinasida rahvastel esinenud jumalaga laulutamise usukommet. Niisugune laulatus toimus põllumajanduslike pidustuste sarjas tavaliselt kevadel, looduse ärkamise ajal. Mesopotaamias ja Egiptuses oli see ajaldatud põlde niisutavate ning neile viljakat muda kandvate jõgede üle kallaste tulekuga. Juutidel oli ta seotud hapendamata leiva pühaga, millal hakati tarvitama kevadisest uudseviljast leiba, ning see leidis aset odralõikuse ajal, märtsi lõpus — aprilli algul.

Ilmselt käis selle pühaga algselt kaasas inimeste ohvrikstoomine. Jälgi niisugusest ohvritoomisest juutide juures näeme kuulsas loos sellest, kuidas Aabraham Iisakut ohvriks tõi. «Ülemlaulus» kajastub see veriste haavade kirjelduses, milliseid pruudile löövad teda kinni püüdnud valvurid. Palestiinas püüti selleks tõepoolest mõnel pool juhuslikke möödakäijaid. Hiljem asendati inimohvrite toomine talle ohverdamisega, kes aga pidi «inimesestumise» eesmärgil kolm päeva elama inimeste hulgas (esimese kevadkuu 10. kuni 14. kuupäevani).

Nägin Estri raamatus tarka poliitilist pamfletti, mitte jumala ilmutust, vaid poliitika kajastust juudi rahva kirjanduses...

Nägin Saalomoni tarkuseraamatus ja Jeesuse Siiraki tarkuseraamatus juutide kodust elu reglementeerivaid kaanoneid, midagi vene «Domostroi» taolist, mis peegeldavad orjandusajajärgu elu ja moraali, ilma et neis oleks midagi jumalikku ja taevast lähetatut.

Sulaste hulgast pärinev prohvet Aamos — mässaja rikaste vastu, kes rikkusid ja moonutasid väikeste inimeste elu. Peen õukonnakriitik prohvet Jesaja, valitseva perekonna esindaja, kes pooldas (seni kui pole hilja) reforme ülaltpoolt ja religiooni abiga... Hoolimata nende kõne religioosest vormist, nende ettekuulutuste udususest kerkisid nad minu ette oma ajastu inimestena, ja ainult inimestena, kõigi sellele ajastule omaste iseärasustega, ebausuga ja puudustega.

Kuningate raamatud paljastasid müüdi juutide ainujumalast, Moosese raamatute muistsusest.

Kuid kõik see tuli hiljem, tookord aga, aspirantuuri aastail, oli mu tee teaduslikule ateismile võib-olla küll alanud, kuid alanud nii, et ma ise sellest teadlik ei olnud.

Ma tegin veel jõupingutusi selleks, et lepitada teadust, mida armastasin, millest pidasin lugu ja millesse uskusin, ning religiooni, kuna olin siiralt usklik ning ei kahelnud veel religiooni tõdedes. Kui palju aastaid raiskasin seejärel, püüdes asjatult lepitada pimedust ja valgust, tõe ja valet, reaalsust metsinimese fantaasia sünnitistega, enne kui ma alles üsna hiljuti suutsin endale otsustavalt ütelda: ei, teadust ja religiooni ei saa ühte viia. Nad on vastandlikud ja lepitamatud.

ELUÜLIKOO

Minu teine tegevus — preestrina-misjonärina — osutus mulle ülimalt kasulikuks. Saatuse tahtel sain näha kapitalistliku maailma kõiki varjukülgi. Roimarid, deklasseerunud elemendid, põhjakihi esindajad, prostituudid ja vargad, mõrvarid ja rüüstajad, vägistajad ja huligaanid läksid minu eest läbi kõrvuti inimestega, kes olid süüdi mõistetud kahtlustuse põhjal, et nad on seotud «punase hädaohuga». Õnnetud, kõigist mahajäetud vanakesed surid minu silma all. Hullud arendasid mulle tundide viisi oma teooriaid. Tiisikus-, tüüfus-, düsenteeriahaiged ja teised haarasid mul kätest kinni surmaeelses vaevas. Tuli käia urgastes ja siis alandlikult paluda ennasttäis kaupmehi, et nad annetaksid oma «heldusest» mõnedkümnend sendid või mõned kilogrammid poolriknenud saadusi oma vabrikutest nende õnnetute ja nende laste jaoks. See oli mulle omalaadseks teiseks ülikooliks. Töötanud nõnda mitu aastat, kujunesid mul välja äärmiselt pahempoolsed veendumused.

Samal ajal hakkasin ma mõistma veel üht elutõde. Kui armetult tühiseks osutus «religiooni õilistav mõju» ühiskonnas, mida lõhestasid vastuolud! Kui haledad olid «hingekarjase» lohutussõnad seal, kus oli vaja otsustavaid abinõusid, kui revolutsiooni tulise rauaga oli vaja välja põletada kogu see ekspluateerimise ja inimese poolt inimese rõhumise jõledus!

Vähe sellest. Kirik, kes ei suuda midagi anda peale uduste «tulevase õndsuse» lubaduste, ilma et ta seda õndsust vähegi konkreetsemalt kirjeldada suudaks, nõrgestab samal ajal oma üleskutsetega alandlikkusele inimest tema õiglases võitluses parema elu eest maa peal.

Ta maskeerib klasside erinevusest tingitud ebavõrdsust inimsuhetes, ning maskeerib sealjuures selle maailma vägevate kasuks. Ta laulab ühtviisi oma «issand, anna rahu» nii liigkasuvõtjale kui ka tema ohvrile, sellele, kes vägivalda tarvitab, ja sellele, kelle kallal seda tarvita-takse, lurjusele ja tema põrmutallatud, alandatud ja sol-vatud õnnetule mängukannile inimese näol.

Tol perioodil tervenesis ma igaveseks odavast headu-sest ja tolstoilikust kurjale mittevastupanemisest. «Head» kristlased kolleksioneerivad heategusid nagu valuutat pileti ostmiseks taevariiki ning armastavad sealjuures rääkida, et headus on alati ühesugune — kas anda süüa näljasele, aidata venda-inimest hädas või pista almust elukutselise looderdaja pihku, kes ajab endale kirikuvära-vas kapitali kokku ning võimaldab paksmagudel nautida oma headust. Mulle aga sai selgeks, et hea ja hea vahel on vahe.

Tollal, minu elu sügavalt õigeusklikul perioodil, kogu-nes see kõik äegamisi hinges, ladestus mälus, häiris ebamääraselt teadvust ning ei lasknud tal rahuneda. Hil-jem aga, kui saabus elu igakülgse revideerimise helge tund, oli see kütuseks teadvusele ja südamele, et tõsta temperatuuri sulamiskraadini ning põletada hingest kogu religioosete eelarvamuste pahn.

Ja veel ühe «avastuse» tegin ma tolle perioodi koge-muste põhjal. Kokkupuutumine vaimuhaigetega näitas, kui palju inimesi kaotab mõistuse või haigestub raskelt religi-oosel pinnal. Seejuures torkas silma üks iseärasus. Usu-hullustusega kaasneb väga sageli mitmesuguseid seksu-aalset laadi ebanormaalsusi. Uurisid seda küsimust hil-jem, kõnelesin sellel teemal psühhiaatrite ja teadlaste-psühholoogidega. Nii sai mulle muu hulgas selgeks ka tegelik põhjus, miks fanaatiliselt usklikud naised sageli hüsteeriliselt jumaldavad oma «hingekarjaseid», eriti noori või populaarseid jutlustajaid. Enamasti on selle jumaldamise aluseks hoopiski mitte religioossed tunded ja veendumused (mis etendavad siin üksnes välist, soodus-tavat osa), vaid rahuldamata, sageli ka vahetult religi-ooni läbi moonutatud ja allasurutud kired.

Jah, see oli mulle tõepoolest suur elukogemuste oman-damise periood...

1936. aasta lõpp osutus mulle saatuslikuks. Eestis toi-mus kodanlik-fašistlik pööre. Riigipea lõi fašistid puruks,

kuid... üksnes selleks, et võimule jäädes nende programm omaks võtta.

See programm avaldus varsti minu, nagu ka paljude teiste inimeste elukäigul. Algas eestistamise periood. Mõnedes ajalehtedes ilmus artikleid, mis juhtisid tähelepanu otseselt minu vähetähtsale isikule. «Välja vene Vanka Eesti ülikoolist» — niisugust pealkirja kandis üks neist. «Ta ei oska ju eesti keeltki...» kirjutati teises. (See oli täielik vale. Parajasti selsamal ajal tuli mul sinodi korraldusel mitu kuud asendada Tallinnas Issanda Muutmise katedraali haigestunud vanempreestrit, selles kirikus aga toimusid jumalateenistused eesti keeles. Seega tuli ka minul pidada jumalateenistusi, sooritada sakramenditalitusi ja jutlustada eesti keeles. Varsti pärast seda sain tunde Lenderi eragümnaasiumis.)

Ei aidanud ka see, et sinod minu kaitseks välja astus. Ülikoolist tuli ära minna ning loobuda unistusest tegelda teadusega.

Tõsi küll, sinodi esimees, vabariigi presidendi vend ülempreester Nikolai Päts kutsus mind enda juurde ja soovitas:

«Vaata mis, Ossipov! Visake õige kus seda ja teist oma liignime põlatud «ov» lõpp ja hakake eestlaseks! Ma valisin Teile juba välja isegi endisega sarnleva nime — Ossep! Ja siis on Teie karjäär kindlustatud!...»

Kui ma kindlalt sellest ettepanekust keeldusin, sõnas Päts:

«Eks vaadake ise, kuid sellega Te tõmbate kriipsu peale kogu oma elule!»

«Olgu, kuid teisiti ma ei või...»

Algul läks korda saada teise preestri, hiljem aga vanempreestri koht Jumalaema Sündimise Kaasani kiriku vene koguduses Tallinnas. Üheaegselt hakkasin andma «usuõpetuse» tunde ja olin ühe klassi juhatajaks sellesamas Tallinna vene eragümnaasiumis, mille omal ajal ise lõpetasin.

Töö lastega meeldis mulle. Seda armastust laialdaste teadmiste vastu, mida mulle omal ajal oli sisendanud Bogojavlenski, püüdsin ma sellel oma pedagoogilise tegevuse perioodil väsimatult sisendada ka oma õpilastele. Viisin neid vabrikutesse ja tehastesse, sooritasin nendega «ekspeditsioone» Kunda kaevandustesse, vanaaegsesse Peetri kindlusesse Paldiskis ja mujale. Ja kui mu endine

õpilane — kaugesõidukapten astus diiselelektrilaeva «Leena» pardalt Antarktise pinnale ja tõi mulle sealt (nagu ta veel enne seda oli toonud valge karu hamba Novaja Zemljalt) tüki roosat graniiti paigast, kus rajati Mirnõi asula, siis sellega kinnitas ta, et ka mina olin omal ajal sisendanud talle mitte askeetilist maailmast lahti-ütlemist, vaid õilsat tungi tunnetada maailma.

Organiseerisime noil aastail koos Bogojavlenskiga Tallinnas venekeelsed õhtused usuteaduslikud erakursused. Nad eksisteerisid kolm aastat. Seal esinesin esmakordselt loengutega piibli Vanast Testamendist. Pidasin sel ajavahemikul ka palju jutlusi, korraldasin järjekindlalt vestlusi oma kirikus, Nõmme ja Kopli kirikus ning eesti keeles — Issanda Muutmise katedraalis. Kirjutasin artikleid, mis leidsid avaldamist. Töötasin pisut ka ilmaliku kirjanduse alal.

Kuid ühtlasi vaevas mind lakkamatult suur rahulolematumus. Mis mind ängistas, seda ei suutnud ma tookord isegi mõista. Tundsın üksnes, et elu ei kujune selliseks nagu vaja. Hingekarjase tegevus ei pakkunud mulle rahuldust. Kogu aeg oli tunne, et suurem osa pingutusi kulub ülearusteks välisteks kombetalitusteks, tõeliselt kasulikku aga ei tee ma üldse või siis teen väga vähe. «Hingekarjane» on sageli nõia olukorras, kes peab levendama inimese ebausklikke hirmusid, või halva psühhiaatri olukorras, kes ei ravi inimhingi, vaid ainult «loeb sõnad peale» ja vaigistab valu väliselt, kuna aga haigus ise, mis seda valu tekitab, laostab endiselt organismi. Milline hea arst rahulduks niisuguse ravimeetodiga?

Ei, ärge saage mu sõnadest aru nii, et mu usk oli juba kadunud. Ma palvetasin siis, nagu ka paljud aastad hiljem (ainult mitte paljusõnaliselt), ja täitsin kõigest südamest oma teenistuskohuseid, kuigi mulle oli võõras enamiku «hingekarjaste» südamele nii armas jumalateenistuse väline hiilgus. Olin kindel usus, kuigi kahtlesin paljude piibli osade vaimses väärtuses, mõningaid raamatuid aga pidasin lihtsalt muinasjuudi ajaloo ja kirjanduse teosteks...

Kusagil hingepõhjas aga paisus protestilaine kogu selle tinglikkuse ja fantaasia maailma vastu, milles olin sunnitud töötama pärast ülikoolist lahkumist...

NÕUKOGUDE INIMESTE KESKEL

1940. aasta suvel lõppes minu elu «välismaine» periood. Eesti ühines taas Nõukogude Liiduga. Töötasin endiselt edasi. Kapitalistliku korra langemise ning nõukogude võimu võtsin vastu sügava sisemise rõõmuga.

Tundsini suurt tungi väljendada oma sotsiaalpoliitilist kreedit ning kirjutasin sel ajal, nagu öeldakse «hinge jaoks», näidendi, milles väljendasin mind vallanud tundeid. Selle näidendi viisin meile Tallinna külla sõitnud teatri kunstilisele juhile läbivaatamiseks. Paraku osutus ta ülemäära kartlikuks inimeseks ega tahtnud seda isegi läbi lugeda. Kes teab, oleksin ma kokku puutunud teise inimesega, võib-olla oleks minu vaimse ümbersündimise protsess kulgenud hoopis teisiti. Kui palju tähendavad inimesele osavõtlikkus ja tähelepanelikkus! Ka praegu satuvad inimesed sageli religioosete eelarvamuste võimusesse sellepärast, et kiriku «hingekarjased» ja sektandid oskavad läheneda inimestele ning arvesse võtta antud momendi vajadusi ja inimese elamusi, ühiskond ja tema esindajad aga sageli peavad küllaldaseks, kui nad on inimesega pealiskaudselt vestelnud ja temaga kord või paar kokku puutunud. Kui häid tulemusi aga annab tähelepanelikkus ja hoolitsus, individuaalne töö iga inimesega seal, kus seda tehakse avala südame ja tõelise huviga! Mulle tundub (toetudes pikaajalistele elukogemustele), et just siin on kätketud praegu peamised võimalused võitluses inimese eest, võitluses inimeste vabastamiseks nende üle võimust võtnud eelarvamustest.

Kuid olen oma jutustuse põhijoonest kõrvale kaldunud.

Aasta hiljem algas Isamaasõda. Ka mind mobiliseeriti sõjaväkke. Tallinna jäid maha teist last ootav abikaasa ja kolmeaastane tütar.

Aasta otsa olin armees. Siis demobiliseeriti mind ning töötasin kolm aastat preestrina Permis (Uraal). Tol ajal oli mulle selge minu koht elus. Ümberringi oli nii palju muret ja vaeva. Lohutasin, toetasin, aitasin inimestel ennast kokku võtta ja katsumustes vastu pidada, kutsusin üles kodumaa võimsuse suurendamisele. Koos oma kogudusega sain Stalinilt kolm tänuavaldust raha kogumise eest riigikaitse vajadusteks. Olid ju lihtsad usklikud need-samad nõukogude inimesed. Tundsini, et kuulun nendega

ühte selles suures võitluses vaenlase vastu, ühine oli meie soov saavutada tema üle võit. Ja nüüd, töötades selle pihitumuse kallal, mõtlen ma uuesti mitte sellele, mida minust hakatakse rääkima ja mõtlema, vaid neile headele nõukogude inimestele, kes veel on sajandite jooksul väljakujunenud eelarvamuste vangistuses, ja soovin neile südamest, et ka nemad nagu minagi leiaksid tee vaimsele vabanemisele. Nende abistamisele tahaksingi edaspidi pühendada kogu oma jõu.

Sõja lõpul sõitsin vabastatud Tallinna. Oma perekonda ma siit ei leidnud. Fašistlikust propagandast ärahirmutatud naine, kes oli saanud valeteate minu surma kohta (nagu kuulsin, oli mulle isegi matusetalitus peetud), oli koos kahe tütre ja vanematega Saksamaale sõitnud. Pärast rohkeid tulemusteta jäänud katseid leida ja saada repatrieerimisorganite kaudu oma perekond tagasi (kusuures peamisi takistusi tegid selles välismaised vaimulikud-emigrandid) kuulsin, et naine oli lasknud minust kui «punasest papist» lahutada, oli abiellunud ja viinud lapsed ookeani taha.

Tallinnas töötasin endises koguduses ning peale selle olin kohaliku eparhiaalvalitsuse sekretäriks. Seoses selle viimase ametikohaga viibisin 1945. aastal kirikukogus, kus valiti patriarh Aleksis.

TULEVASTE «HINGEKARJASTE» KASVATAJA OSAS

1946. aastal kuulsin, et on kavas avada Leningradis vaimulik akadeemia ja vaimulik seminar. Tekkis lootus pöörduda tagasi teadusliku tegevuse juurde. Sõitsin Leningradi metropoliit Grigori juurde. Vestlesime kaua. Jutustasin talle kõigest oma eelneva tegevuse etappidest: artiklitest, värssidest, loengutest, tööst Vene Kristlikus Üliõpilasliikumises, raamatuist. Küsisin, kas mul on väljavaateid pääseda tööle vaimulikesse koolidesse. Ta vastas, et peab kõige üle järele mõtlema. Päev hiljem võeti mind uuesti vastu ning oma rõõmuks ja hämmelduseks kuulsin, et mind on määratud mitte üksnes pühakirja Vana Testamendi ja ühtlasi religioonide ajaloo abikatedri professoriks, vaid ka inspektoriks, see on akadeemia ja seminari prorektoriks.

Inspektoriks olin kolm aastat, üks aasta täitsin rektori kohuseid. Neil aastail oli minu ülesandeks, kuna olin teeninud varem insenerivägedes, ka veel lennukipommiga purustatud akadeemiahoone taastamistööde juhtimine. Neli aastat ehitasin, taastas. 1948. aastal juhtus minuga ehitusel õnnetus, mis tegi minust igaveseks «kuurortidesse mõistetud» inimese, nagu iseloomustas olukorda mind ravinud arst. Ühenduses inspektori ametikohaga tuli mul sel ajal alata pidada jumalateenistusi akadeemia kirikus, kuigi see oli raske: mul hakkasid tekkima jalgades teravad valud. Paljude aastate jooksul tehtud tähelepanekud põhjustasid seda, et minu varajasem ebameeldivustunne kiriklike tseremooniade teatraalsuse suhtes muutus täielikuks vastikuseks selle näitlemise vastu, mida on tulvil õigeusu jumalateenistused. Inimestele, kes mind neil aastail tundsid, meenub kahtlemata, et ma igati vältsisin pidulikke teenistusi ning eelistasin varajasi, tagasihoidlikumaid hommikupalvusi ja pöörasin peamist rõhku kõlbluse ning inimestevahelise armastuse ja sõpruse jutlustamisele, milles nägin tollal religiooni peamist ülesannet maa peal.

Lugejad mõistavad mind nüüd, kui ütlen, et tundsin rõõmu oma õnnetusest, kuna see andis mulle võimaluse, jäädes edasi pedagoogilisele tööle ning tegeldes endiselt teadusega, lõpetada näitlemine akadeemia kirikus, kuna jumalateenistus hakkas mulle järjest rohkem tunduma etendusena. 1950. aastal lõpetasin oma tegevuse vaimulikuna täielikult.

Aastate jooksul, mis ma olin töötanud preestrina, olin hakanud vihkama vaimulike kasti tagurlust, piiratust ja nürimeelsust ning tahtsin kasvatada tulevasi preestreid igakülgselt haritud, sügavalt nõukogulike inimestena, kellele on võõras ebausufanatism. Ma ei mõistnud nende ideaalide kogu naiivsust ning püüdsin luua tingimusi vaimulike õppeasutuste kasvandike võimalikult igakülgselt arendamiseks. Neile võimaldati külastada teatrit, korraldati järjekindlalt kinoetendusi, akadeemia jaoks osteti väärtuslikke maale, ergutati ilukirjanduse lugemist, peeti loenguid üldhariduslikes ja poliitilistes küsimustes, viidi läbi küsimuste ja vastuste õhtuid.

Sisendades akadeemia üliõpilastele tungi laialdaste teadmiste omandamisele, oli mul ka veel teine unistus: anda hoogu nende elavale mõttele, laiendada silmaringi,

ajendada otsima, nagu ma siis ka ise otsisin, religiooni üllate tõdede teadusliku põhjendamise teid, kuna uskusin tollal veel nendesse tõdedesse. Kuid peagi pidin veenduma nende taotluste kasutuses, oma ideaalide teostamatuses.

Kogu minu sellesuunalise tegevuse esimeseks tagajärjeks olid suured pahandused, mis sundisid mind seminari ja akadeemia inspektori kohast loobuma. Mulle hakati ette heitma, et ma viivat ellu liialt ilmalikku joont, pühendavat vähe aega palvustele ja paastudele.

Patriarh ise oma kõnes Leningradi vaimuliku akadeemia kirikus 6. detsembril 1949 ütles: «Häda sellele hingekarjasele, kes ise otsib ilmalikke meelelahutusi ja kisub ka oma perekonda ilmalike kiusatuste teele.¹ Hingekarjase kangelastegu peab seisnema ka selles, et ta loobub maailma rõõmudest ja lõbudest, ja kui hingekarjane pole sellest kiusatusest vaba, siis näitab see, et tal puudub tõeline hingekarjase vaim... Ja siin, vaimulikus koolis, peab kõik olema suunatud sellele, et kasvatada tõelise, jumalakarliku ja harda hingekarjase terviklikku olemust. Ja seepärast, kui me kuuleme, et vaimulikus koolis tehakse ka vahel katseid sisse seada ilmalikke kombeid ja meelelahutusi, ei kiida me seda heaks, sest see kisub neid, kes valmistuvad hingekarjaseks saama, aegamisi kõrvale sellelt teelt ja sellest eesmärgist, mille poole nad peavad püüdma...»

Niisugune oli kiriku vastus minu püüdele kasvatada vaimulike koolide õpilastest avara silmaringiga ja tõeliselt haritud inimesi.

Sellest kõnest ja muudest juhenditest, mida mulle hakati andma, ilmnes kiriku juhtkonna soov, et kasvandikud loeksid üksnes vaimulikku kirjandust ning oleksid koos kuulsate «kirikuisadega» inimesed, kes oma kultuuriliselt arenemiselt ja teaduslikelt arusaamadelt on meie ajastu esimese viie sajandi tasemel. Mina aga ei tahtnud reeta neid «hingekarjase» ideaale, mis olid mul sel ajal veel olemas ja milledesse ma uskusin, ning esitasin inspektori ametikohalt lahkumise avalduse.

Palju hiljem, jälgides pidevalt üliõpilaste ja seminaristide elu, mõistsin, kui raske oli vaimulikesse koolidesse astunud noortel niisugustes tingimustes järgneda minu

---

¹ Niisiis on elu ja mõtlemise ahendamisele määratud ka neiu, kes seob oma elu hingekarjasega.

üleskutseile. Ega asjata akadeemiate ja seminaride kasvatajad ning peaaegu kõik piiskopid kardavad nii väga vaimulike koolide õpilaste huvi teaduse vastu, janu valguse järele, laialdasi huvisid. Ega asjata astu nad nii vihasele välja selle vastu, et üliõpilased ja vaimulike koolide õpilased loevad ilmalikke raamatuid, populaarteaduslikku ja ateistlikku kirjandust, käivad kinodes ja teatrites.¹

Panna inimesele silmaklapid pähe ning eraldada ta elust katekismuse ja pühapiltidega, tumestada tema teadvust skolastika viirukisuitsuga, hävitada hinges kõige inimlikum kõigist instinktides: «tahan kõike teada!» — see on nende meelest vaimuliku «hingekarjase» ning väärrika «jumalalulase» ideaal.

Lugejale peaks kõigest eespool öeldust juba selge olema, et niisuguses keskkonnas ja niisuguse süsteemi juures juhtub harva, et mõtleval inimene õpilaste hulgast ei kaota elavat kriitilist mõtlemisvõimet ning suudab mingil määral tõusta kaasaja tasemele. Ja ainult üksikutele on jõukohane saada nägijaks ning hüljata religioosse skolastika kavalad keerutused.

1951. aastal abiellusin teistkordselt. Ühenduses sellega tuli mul ära kuulata rohkesti etteheiteid fanaatikutele ja tähenärijatele. Leidus kirikujuhte, kes rääkisid täie tõsidusega: «Milleks te abiellute? Elage, kellega tahate. See on loomulik. Te pole ju veel vana inimene. See andestatakse teile. Ainult et kõik toimuks vaikselt. Kaanoneid aga ärge rikkuge.»

Kuid tahtsin ka isiklikus elus olla aus inimene ja mitte anda omalt poolt lisa neile inetuile seiklustele, mida nii ohtralt esineb vaimulikus keskkonnas. Sellest sai nähtavasti aru ka patriarh. Esitasin avalduse preestriametist loobumise kohta. Kuid paraku ei päästnud ka see mind pikast kuuest. Patriarh ei tahtnud luua teistele preestriametist loobumise pretsedenti ning eelistas jätta mind akadeemia professoriks «igavese keeluga jumalateenistust

¹ Leningradi vaimulikes koolides on nüüd olemas ilukirjanduse «soovitusnimestik», kuhu teosed on valitud väga spetsiifiliselt. Teatrites käiakse kaks-kolm korda aastas, peamiselt niisuguseid lavastusi vaatamas, nagu «Ivan Sussanin», «Boriss Godunov», «Tsaar Fjodor Joannovitš», «Padaemand», «Alandatud ja solvatud». Nõukogude näidendite vaatamine ei tule kõne allagi. Ajalugu oleks siin otsekui peatuma jäänud.

pidada», kuid preestrirüü kandmisega. Loenguteks tuli endiselt selga tõmmata see mahajäämuse märk, see kaugel mineviku mõttetu igand.

RELIGIOONI AJALUGU AITAB MUL MÕISTA KÕIGI USKUMUSTE TÕELISI PÕHJUSI

Tagasipöördumine teadusliku tegevuse juurde andis uue tõuke juba aspirantuuriaastail tekkinud püüdele rangelt teaduslikult, kriitiliselt ning kõige uuemate ja täiuslikumate teaduslike meetodite seisukohalt revideerida ja kontrollida oma maailmavaadet ning usulis-filosoofilisi positsioone.

Nagu juba öeldud, sain ma koos põhilise tööga Vana Testamendi kallal ka veel religioonide ajaloo abikateedri. See kateeder eksisteeris ainult kaks aastat, kuid etendas minu elus sõna otseses mõttes määravat osa. Alustanud kord teaduslikku tegevust, ei loobunud ma sellest enam tunnikski. Töö religioonide ajaloo kallal viis mind palju kaugemale sellest õigeusklikust vagast «kah-teadusest», mida ma pidin õpetama jumalasalgamise paljastamiseks, nagu oli kavatsenud selle kursuse sisseviinud metropoliit Grigori.

Põhjalik, tõeliselt teaduslik religioonide võrdlev uurimine andis minus alateadlikult paljude aastate vältel kujunenud ateismile selle viimase lüli, mis mul oli puudunud. Kuid see ei juhtunud siis, kui ma pidasin vastava kursuse kohaselt loenguid, vaid mõnevõrra hiljem, kui neil aastail alustatud arvukate materjalide uurimine oli lõpule viidud ning saabus aeg neis selgusele jõuda, järeldused teha. Keerukas oli läbikäidud tee, enne kui ma nägin, millise krahhini olin jõudnud. Kuid see-eest asus siis kõik oma õigele kohale.

Religioonimaailm seisis minu ees ebauskude arenemise ühtse protsessina, maiste suhete peegeldusena tühjas taevas, kus tegelikult pole kohta mingitele kõrgematele vaimsetele jõududele. Nii muistse Ida religioonide kui ka meie Siberi rahvaste, Vaikse ookeani saarte elanike, Kesk-Aasia ja Kaug-Ida, Aafrika ja Ameerika elanike religioonide uurimine näitas mulle, et isegi kõige ülevamateks religioonideks peetavate uskude — näiteks kristluse, budismi, islami — kõige pühalikumad kombad ja rituaalid ulatu-

vad oma juurtega inimkonna metsluse ajastusse, et nad on vanema ja noorema kiviaja inimsööjate kombetalitused ja uskumused, mis on vastavalt inimeste arenemise uuele ajastule üle värvitud ja ümber mõtestatud.

Need ennustused, milles ma alles hiljuti kuulsin taeva häält, osutusid lähemal vaatlusel samasuguseks nähtuseks nagu kõik muudki eelarvamused.

«Püha armulaua» juured ulatusid rea ürgaja rahvaste metsikute ja veriste kommete juurde, püha tootemlooma-algesivanema¹ söömise ning totemismiga võrreldes märksa hilisemate religioonide jumalasöömise juurde.

Preestrid ja piiskopid vennastusid tegelikult nõidade ja loitsijatega.

Kellukesed piiskopi riietel ja viirukipannil meenutasid oma helinaga šamaanide kellukestega trumme, millega aeti eemale deemonid ning kutsuti appi väime-abimehi (kuidas neid piiskopi lelusid usuteadlased-liturgistid hiljem ka ei tõlgitsenud).

Viirukisuits ühines nende eriliste «vaimudepeletamise» ja «vaimude ligitõmbamise» taimede põletamisega, mida me kohtame kõigis muinasaja kultustes ning mis ulatuvad välja koopaelanike-tulekummardajate juurde, kus koobastest väljuvate inimeste ümber suitsu tekitamine tööpoolest kohutas eemale tuld kartvaid loomi ning otsekui kaitset inimest välisohtude eest.

«Pühakiri» muutus minu silmis lõplikult, juba kõigis oma osades ja detailides, orjandusliku moraali dokumendiks ja jutlustajaks, millega olid segunenud muistse fetišismimaagia², animismi³, zoo- ja floristiliste kultuste⁴, ilmse ja avaliku polüteismi⁵ uskumused ja religioossed ettekirjutused. Jumal tundus nüüd mingi universaalse orjandusliku ideaali peegeldusena ning omakorda peamise ülemaa-

¹ Tootemid olid loomad, keda ürginimesed pidasid jumalateks ja kellest üks või teine sugukond arvas enese põlvnevat. Tavaliselt neid loomi ei söödud, teatud pidustuste ajal aga tehti seda vastavate kommete saatel. Sellest jumalloomade söömisest tuleneb Kristuse nimetamine jumalatalleks.

² Mitmesuguste esemete kummardamine, millele omistati salajõudu.

³ Muistne uskumus, et esemetel ja elusolenditel on olemas nende teisik — vaim.

⁴ Muistsed kultused, mis nägid ette loomade või taimede kummardamist jumalustena.

⁵ Uskumus, et maailmas on palju igasuguseid jumalaid ja jumalannasid.

ilmse orjapidajana, julma ja ahne peremehena, kelle jaoks kõik on nüüd ja igavesti orjad ning sealjuures peamiselt halvad orjad, keda selle tõttu halastamatult «õpetatakse» ja piinatakse. Ja saatan ise osutus mitte jumala vaenlaseks, vaid paremal juhul tema ametnikuks, kellele on tehtud ülesandeks eriti tähtsad ja piinlikud karistusfunktsioonid.

PIIBLI UURIMINE VIIB LÕPULE MURRAN- GU MAAILMAVAATES

Palju avastusi tegin ka seoses oma põhilise ainevalla — bibleistika uurimisega. Viimased aastad andsid sel alal tänu avastustele muistse Esseni «kloostri» varemeis ja koobastes Surnumere lähedal Juuda kõrbes, tänu reas Palestiina linnades tehtud kaevamistele palju uusi teadmisi ning uusi arusaamasid juba olemasolevatest andmetest. Ja kõikjal muutus inimelement piiblis järjest selgemaks, «jumala ilmutus» aga pidi taanduma ja jäi nõrgemaks...

Kuid peamine võitlus bibleistika valdkonnas ei toimunud mul isegi mitte sellel rindel. Esikohal olid loodus-teaduse, füüsika, astronoomia, geoloogia ja teiste teaduste probleemid.

Aastaid olin ma võidelnud teaduse ja religiooni lepitamise eest. Ja algul mulle tundus, et olin tõepoolest astunud tähtsaid samme selles suunas. Paljudele piibli jutustustele leidis mul teaduslik põhjendus. Igast niisugusest faktist tõttasin kui rõõmusünnmusest teatama oma kuulajatele. Kuid hiljem hakkasid mind piinama kahtlused. Kas see ikka on nii? Hakkasin uuesti kontrollima ning veendusin ehmatusega, et minu loogilisel mõttekäigul on savist jalad. Veendusin, et ma, nagu ka kõik teised selles suunas töötavad teoloogid, haaran kinni üksikutest faktidest, mis mõnevõrra sarnlevad piibli jutustuste ja väidetega, ning kinnitan nendega piibli ühtset jutustust. Kui ma aga võtan ausalt mõne teadusliku teooria tervikuna, siis ei kinnita ükski neist piibli muistendeid, vaid, vastupidi, lükab need ümber.

Toon näite. Mõnes teaduslikus raamatus öeldakse, et meie planeedi ajaloo võib jaotada küueks perioodiks. Teoloog teeb otsekohe järelduse (ja ka mina tegin seda omal ajal): näete, teadus nagu piibelgi kõneleb maailma kaju-

nemise kuuest astmest. Kuid tarvitseb tähelepanelikult lugeda vastavat teaduslikku raamatut, kui saab selgeks, et nende kuue perioodi sisu ei vasta hoopiski piibli omadele. Tuleb välja, et teadus on, nagu öeldakse, «kistud karvupidi» piibli juurde.

89. salmi põhjal, kus öeldakse: «tuhat aastat on su silma ees kui eilne päev», samuti meie ajaarvamise IV sajandi «püha isa» Basileios Suure ühe põgusa märkuse põhjal käsitlevad teoloogid kuut loomispäeva nüüd umbmääraste perioodidena ehk ajastutena (pikka aega käsitlesin ka mina seda niiviisi). Sel alusel on kristlased seisukohal, et seitsmes päev kestab ka praegu, kaheksas aga saabub pärast «Kristuse teistkordset tulemist» ja «viimsepäevakohut». Kuid kogu see seletus tundub veenvana üksnes niikaua, kuni oled tähelepanelikult lugenud samade «pühade isade» tekste. Teistes kohtades räägib toosama Basileios Suur kui oma ajastu poeg selgelt ja täpselt, et jumal «määrab sellega päeva ja öö pikkuse ning ühendab üheks ööpäevaks, sest 24 tundi on ühe päeva vältuseks», selleks aga, et oleks võimalik päevade ja ööde vaheldumine enne «taevakehade loomist», see on loomise esimesel kolmel päeval, mõtleb ta välja niisuguse seletuse: «Too esialgne valgus kord paisus, kord kahanes jumala poolt ettenähtud määral, tuli päev ja järgnes öö.»

Niisiis, kui õigeusklikud tahavad, vastavalt patriarhi juhendile ja õigeuskiriku nõuetele, säilitada puhtana oma usku ning kinni pidada «pühade isade» poolt rajatud õpetusest, siis peavad nad vastupidiselt teaduse ümberlökkamatuile andmeile olema seisukohal, et kõik maakoore kihid ladestusid ühe nädala jooksul, et kõik loomad tekkisid maailma valmis kujul ega arenenud pikkamööda, et kõik brontosauruste ja mastodontide väljakaevatud luustikud on viirastus, müüt, silmapete. Ometi aga kaalub niisuguse looma, keda piibli järgi pole iialgi olemas olnud (sest piiblimaaailma ajaloo kaheksa tuhande aasta kestel ei jätku tema eksisteerimiseks aegagi), hammas üle kilogrammi.

Mis aga puutub viidatud salmi, siis tähelepanelik lugemine veenab meid, et sellest toodud väljendus on üksnes jumala igavese olemuse poeetiline vastandamine inimese kiiresti mööduvale elule maa peal ega ole sugugi mitte omaette usuõpetusliku, dogmalise tähtsusega tees.

Või veel üks näide: juutide üleminek Punasest merest. Ma ei hakka siin praegu kõnelema sellest, et kaasaegse teaduse andmete kohaselt on põhjust arvata, et juudid nagu ka teised semiidi suguharud võtsid võib-olla osa hüksoslaste okupatsioonist Egiptuses XVIII sajandi lõpul ja XVII sajandi esimesel poolel enne meie ajaarvamist. Enamik neist tõenäoliselt taandus koos hüksoslastega ning kihutati Egiptusest välja, kui algas egiptlaste vabandussõda Aasiast tulnud vallutajate vastu. Sest paljude juudi suguharude (ehk põlvede, nagu neid nimetab piibel) nimetusi me kohtame korduvalt vanades Egiptuse ja muudes dokumentides, kus neist kõneldakse kui sel ajal väljaspool Egiptust, kõrbes elanud hõimudest.

Egiptusse jäi võib-olla ainult väike osa juute, kelle egiptlased olid vangi võtnud ja orjadeks teinud. Need juudid põgenesidki sajandeid hiljem Aasiasse. Kõik need kaasaegse teaduse väited ei jäta kivi kivi peale 2. Moosese raamatu I—XIII peatükist. Legendis juutide põgenemisest 2. Moosese raamatu XIV ja XV peatükis leidub jutustus kuulsast imest mere ületamisel. Õigeusklikud usuteadlased väidavad tavaliselt, et vesi lõi Moosese käsul saladuslikult kaheks ning seisis müürina mõlemal pool käiku, mida mööda juudid põgenesid, ning hiljem uputas neile sama käiku pidi järgnenud egiptlased... Nõnda jutustatakse tõepoolest XV peatükis. Kuid... teoloogid teevad siin sellesama vea, millele me viitasime juba ühenduses 89. salmi teksti kasutamisega. Siinjuures tuleb märkida, et sama vea nad teevad ka piibli mitmete teiste kohtade tõlgendamisel.

2. Moosese raamatu XV peatükk on juutide muistne juubeldav võidulaul seoses kordaläinud põgenemisega, kus kõik on luuleliselt hüperboliseeritud ja kaunistatud, nagu me seda näeme ka vene böliinades. Nii loeme böliinades: «Kuhu korra lööb, seal on vaenujõudude keskel lai tee, kus end pöörab, seal on põiktänav!» Suhtuda niisugusesse laulu kui täisväärtuslikusse dokumendis on ülim kirjaoskamatus ja teaduslik mõttetud.

Kriitiline teoloogia, ühes temaga aga ka paljud — kui mitte enamik — Lääne usuteadlased möönavad, et märksa reaalsem jutustus samast sündmusest on sellesama raamatu XIV peatükis, kus öeldakse, et «Jehoova saatis mere ära minema kange hommikutuule läbi kõige õõ ja tegi mere kuivaks, ja vesi andis ennast lõhki ühest

ära». Selgub, et mingit silmapilkset imet ei olnud. Juudid kasutasid ära ahta liivariba, mis tekkis kitsas lahes vee «välja surunud» tugeva tuule toimetel, ja pääsesid minema. Tagaajajate lahinguvankrid vajusid pehmesse lahepõhja ning pidid tagasi pöörama, sest tuul oli suunda muutnud ning vesi hakkas tõusma. Teoloogid ise räägivad, et «see oli nii-ütelda «loomulik» ime» (ja ka mina sain sellest kaua aega nii aru), see tähendab, jumal «kasutas ära» looduse loomulikud jõud, ime aga seisnes üksnes selle sündmuse õigeaegsuses... Kõik toimuvat vääramatu jumaliku «ettenägemise» kohaselt, vastavalt tema «hoolitsusele» maailma eest...

Nõustume esialgu niisuguse tõlgitsusega.

Nüüd aga lubage tähendada, et see «ime» on kaks korda aset leidnud Nõukogude Liidu ajaloos! Ja mõlemal korral ühes ja samas kohas. Esimene kord Kodusõja ajal, kui Punaarmee kihutas Wrangelit välja Krimmist. Tookord, 1920. aasta novembris, kasutas M. Frunze kohalike kalurite näpunäitel asjaolu, et tuuled olid pressinud välja suure osa veest Sivašist, mis eraldab Krimmi mandrist, ning saatis mitu väeüksust vaenlase tagalasse. Rinnuni vees ületasid punaarmeeelased lahe, mis näis valgekaartlastele läbipääsmatuna. See retk aitas vrangellased kiiresti puruks lüüa. Teist korda leidis see «ime» aset 1944. aastal, kus samadel asjaoludel läks korda saata meie väeosad vaenlase tagalasse, kes midagi ei aimanud. Mõlemal korral oli see väga õigeaegne ja kasulik.

Mis siis välja tuleb? Wrangel laskis kõrraldada jumalateenistusi, kus paluti «Venemaa kristlikule sõjaväele kõigevägevama abi jumalat salgava nõukogude võimu vastu», jumal aga reetis omaenda huvid ja saatis korda «loomuliku ime» ateistlikult meelestatud kommunistliku Punaarmee kasuks?! Ja hiljem andis ta teistkordselt jumalasalgajate kätte Saksa fašistlikud väed, kuigi soldatirihmade pannaldel seisis: «Gott mit uns!» («Jumal on meiega!»). Mõttetus!

Kuid asja seletus on palju lihtsam. Mingeid «loomulikke» imesid, nagu ka üldse mingisuguseid üleloomulikke imesid ei ole olemas, samuti nagu ei ole olemas vaimseid «kõrgemaid jõude», kes neid võiksid korda saata. Jutustus sündmustest Punase mere ääres väikese rühma juutidest orjade põgenemisel Egiptusest elas pikki sajandeid rahva mälestuses, seda anti edasi suust suhu. Vasta-

valt tolle aja arusaamadele ja uskumustele, mil inimene oma harimatuses arvas, et ta ei või aevastadagi ilma vaimude ja teiste saladuslike jõudude teadmata,¹ mõtestati seda jutustust religiooni positsioonidelt ümber. Selles tekisid Moosese palve, et ime juhtuks, ning kuulsa ime toimumine vahetult pärast palvet. Nii muutus mälestus väikesest ajaloolisest vahejuhtumist inimeste järgnevas tõlgenduses «imeks», ehkki mingit imet tegelikult ei olnud. Lihtsalt väike rühm põgenikke-juute kasutas ära tuule ja mõõna. Seda «imet» tunnevad kõik, kes elavad väikeste lahtedega rannikupiirkondades.

Tõin kolm näidet. Ka selle varal, mis juba öeldud, mõistab lugeja, et kõik minu aastatepikkused katsed ühendada teadust ja religiooni ning kaitsta piibli ja õigeusu õpetust said teaduslike faktide ja selge mõistuse argumentide surve all lõppkokkuvõttes täielikult lüüa. Leidsin end selle hoone varemeil, mida olin ehitanud aastakümneid.

Ja mida rohkem ma süvenesin piibli uurimisse, seda selgemalt kujutlesin juba neid teid, mida mööda pidin edasi sammuma.

1955.—1956. aastal kutsuti mind teaduslikuks toimetajaks piibli ning eraldi Uue Testamendi ja psaltri uue väljaande ettevalmistamiseks.

Töö piibli kallal köitis mind. Kuid mind rõhus juba teadmine, et seda väljaannet ei kasutata teaduslik-ajalooliseks ja ajaloolis-kriitiliseks tööks, vaid religiooni propaganda ning inimeste uimastamise vahendina. Teadsin ju nüüd hästi, et piibli nagu ka mistahes muu muistse kirjanikusliku mälestise mõistmiseks on lugejal vaja head vanaajaloo tundmist, inimühiskonna arenemise seaduste ning paljude etnograafia andmete teadmist, samuti religioonide ajaloo võrdlevat uurimist. Kui aga piibli kallale asub ettevalmistamata inimene, ja pealegi veel niisugune, kelle mõistust tumestavad religioon ja tema ebausk, võivad tagajärjed olla väga kurvad.

Kirjanik Leskovil öeldakse ühes jutustuses: «Ta on pisut ohoh! Mõistus ei ole korras! Ja pole ime... Jõudis

¹ Meenutagem, et rahva hulgas öeldakse muistse ebaususe igandina meilgi tänapäevani aevastajale: «Tervist!», et «vaimud» ei tekitaks inimesele kurja, ja kui usklikud haigutavad, löövad nad risti suu ette, et paha vaim ei lendaks sisse ega asuks sinna elama, tehes inimese «kurjast vaimust vaevatuks». Paljud talitavad niiviisi, aimamata, millist muistset ebausupimedust nad sellega elustavad.

teine lugemisega Apokalüpsiseni välja!...» See tähendab, et ta oli lugenud läbi kogu piibli kuni selle viimase osani — Jumalaskõne Opetaja Johannese Ilmutamisraamatuni.

Selles on palju tõtt. Sellele, kel ei ole rohkeid lisateadmisi, on piibel nagu pime mets, kus on kerge ära eksida, kaotada orienteerumisvõime ning muutuda hüsteeriliseks, arulagedaks fanaatikuks.

Tol perioodil avaldasin ajakirjas «Žurnal Moskovskoi Patriarhii» rea artikleid rahu kaitseks, mis on alati olnud mulle lähedaseks ja kalliks ürituseks. Kuid varsti tuli see töö katkestada, kuna minult nõuti peamiselt tühjade «vagade» sõnade tegemist, milleks mul on vähe talenti. Ühtlasi selgus, et mõned Moskva preestrid kujutlesid, nagu võiks nende artiklitega hästi teenida, ning hakkasid kadedust tundma. Laim ja tühjad jutud tegid töötamise mulle ebameeldivaks. Ning ma süvenesin uuesti pedagoogilisse ja teaduslikusse töösse.

Kuid otsus lahku lüüa religioonist kui ainus väljapääs sellest kahestumisest, mis mind järjest rohkem valdas, võttis üha selgemad piirjooned ja tugevnes.

LAHKULÖÖMINE

Kas ma ei oleks pidanud lahkuma akadeemiast mõned aastad tagasi?

Nagu võisid veenduda lugejad, ei toimunud pööre minu maailmavaates kohe, mingil ühel konkreetsetel momendil, see ei olnud mingi ühe vapustava elamuse tulemus, vaid kulges pikkamisi, ühest etapist teise. Peale selle olin kaua aega religiooni poolt sisendatava kõlbluse kui niisuguse, mingi abstraktse moraali kui niisuguse vangistuses.

Ainult dialektilise ja ajaloolise materialismi sügav uurimine, milleni ma lõppkokkuvõttes jõudsin, avas mu silmad, näitas, et mingisugust «moraali kui niisugust» ei ole olemas, vaid inimühiskonna igal arenguetapil kujunevad välja kriteeriumid selle kohta, mis on hea ja mis on halb. Sai selgeks, et religiooni moraal, sealhulgas kristlik moraal, — see on rõhujate vajadustest lähtudes ülevõõbatud ja looritatud orjandusühiskonna ajajärgu moraali variant. Selle asemele on juba ammu tulnud uued normid, mis vastavad ühiskonna arenemise kõrgemale

astmele, kuhu on jõudmas inimsugu ja kuhu on juba jõudnud meie nõukogude ühiskond, kes on tõuganud ümber paljud tõkkes, mis eraldasid inimesi.

Tõsi küll, religioon ja tema jutlustajad on omastanud rea üldinimlikke norme (ära tapa, ära varasta, ära kadetse, ära laima jne.) ning püüavad näidata neid oma, ainuüksi religiooni saavutustena. Nad isegi süüdistavad materialiste, et need on selles valdkonnas laenanud nii mõndagi ristiusult. Ometi on need inimühiskonna arenemise varajastel astmetel väljatöötatud normid kõigile ühised. Mis aga puutub omandit käsitlevatesse põhimõtetesse, nõudmisse olla alandlik tugevate ja võimsate ees jne., siis püsib religioon siin ammu iganenud ning maailma poolt läbikäidud arenguastmel.

Peale selle lohutasin ennast kaua lootusega, et oma üleskutsega laialdaste teadmiste ning maailmakultuuri varade omandamisele võin tuua mõningat kasu vaimulikesse koolidesse astuvatele noorukitele, võin panna neid sügavamalt järele mõtlema selle üle, mis on tõde. Akadeemias korraldatud vabateemalistel pühapäevaloengutel üliõpilaste jaoks, mida kaks korda aastas olid kohustatud pidama kõik professorid ja dotsendid, kõnelesin õpilastele suurtest vene ja välismaa kunstnikest. Arvasin, et võin tuua inimestele teatud kasu, püüdes kasvatada kiriku rüpes — kui ta juba kord olemas on ning usklikud inimesed seal käivad — hingekarjaseid, kes religioonist kõneldes vähemasti ei jutlusta toorest ebausku ja fanatismi, ei loobi kõikaid ajaloo ja inimühiskonna arenemise kodaraisse. Ajalugu ei suuda muidugi peatada ükski ebausupostel, kuid niisuguste kaigastega võib ta, nagu mina seda mõistsin, põhjustada asjatut kurbust ja muret, püstitada ülearuseid tõkkesid üksikute heade, kuid veel usklike inimeste vaimse kasvu ja arenemise teele.

Ka ei mõistnud ma kaugeltki kohe, kui ekslik oli see katse jätkata tööd akadeemias isegi siis, kui olin aru saanud religiooni viirastuslikkusest. Ikka ja jälle veendusin, et nende inimeste selja taga, kes püüdsid olla niisugused, nagu oleksin tahtnud, pesitses kirikus tuhandeid päevavargaid. Ja minu pingutused olla eesrindliku teaduse ja kultuuri kandjaks ning õpetajaks vaimulikes koolides ainult valasid kasvatusprotsessi üldise reaktsioonilise

suuna tingimustes vett pimeduse ja mahajäämuse jutlustamise veskile.

Mõistsin, et minu püüded üksnes takistavad mõtlemisvõimelisemate üliõpilaste teadvuses loomuliku kahtluse tekkimist. Nähes minus laialdaste teadmistega inimest, kes ei pelga teadust, kes pole lasknud skolastikal enda üle võimust võtta ning on ikkagi jäänud preestrite ridadesse, kasvas nende veendumus, et need kaks poolust — ühelt poolt progress ja teadus ning teiselt poolt mõtte-tegevuse konservatiivne tardumus, mis toetab religioos-
seid illusioone ja ebausku — sobivad kokku.

Nägin jubedusega, kuidas tublid noorukid, kes vahel tulid vaimulikesse koolidesse õppima ning kelle hing oli veel rikkumata, kes lihtsüdamlikult uskusid jumalasse, hakkasid kõigist minu püüdlustest hoolimata minu silmade all muutuma mingisugusteks ebauslikeks eitedeks pükstes. Iga unenägu seletati kui ilmutust, igas juhuslikus sündmuste kokkusattumuses nähti «imet», «abi kõrgemalt poolt». Ja neid neurasteenia, autosugestiooni ja fanatismi võikaid vaimseid avaldusi toetasid ja süvendasid igati minu kolleegid — «hingekarjaste» kasvatajad.

Olin nõrдинud, kui akadeemia «õpetatud nõukogu» koosolekuil arutati niisuguseid väitekirju nagu munkpreester N. Mironovi «töö» «Kurjadest vaimudest», kus näiteks kõneldi sellest, et saatán ilmutab ennast ka praegu, kuid ta pole nüüd sarvede ja sõrgadega, vaid esineb ilusa pronksivärvi näo ja kehaga alasti mehe kujul.

Ma ei tahtnud olla omamoodi vaimne ja ideoloogiline diversant ning tasapisi seestpoolt õõnestaja. Ometi muutus loengute pidamine iga päevaga raskemaks. Kuna olin õigeusu kiriku teenistuses, pidin tahes-tahmata tutvustama õpilasi õigeuskliku usuteaduse õpetusega. Ja ma tegin seda. Kuid nagu üliõpilased ja seminaristid kahtlemata mäletavad, hakkasid minu loengutes järjest sagedamini esinema sõnad: «õigeusu kiriku õpetuse kohaselt» või «õigeusu kirik on seisukohal»... Nii talitasin ma igal juhtumil, kui ma sisemiselt ei saanud nõustuda sellega, millest pidin neile rääkima. Ainus, mida ma lubasin endale teha, see oli valgustada küllalt üksikasjaliselt ka teise poole seisukohti antud küsimuses. Pärast seda lisasin tavaliselt: «Kuid õigeusu seisukoht on niisugune...», või: «Need, kes kuuluvad õigeusu kiriku ridadesse, peavad uskuma niisugust tõlgendust...»

Kahekordselt raske oli, kui teadmishimulised üliõpilased esitasid mulle hulgaliselt küsimusi. Kogu tõe ma neile rääkida ei võinud ja olin sageli sunnitud kasutama mõistukõnet, vihjeid. Ometi oleksin nii väga tahtnud rääkida nendega täiesti siiralt!

Järjest selgemini hakkasin mõistma, et ainult täielik lahkulöömine religioonist võib lepitada mind mu südame-tunnistusega ja annab mulle õiguse pidada ennast ausaks inimeseks. Seejuures mõtlesin: õpetasid avalikult?! Jutlustasid, kirjutasid?! Minema aga vingerdad vaikselt nagu uss?! See on autu. Sest kui varas võtab võõra oma, hiljem aga kahetseb ja ütleb: «Enam ma ei tee nii, andke andeks...», kuid seda, mis ta varastas, tagasi ei anna, vaid jätab endale, — mis väärtus on niisugusel kahetsusel? Ei mingit! Ja ka sinul peab olema julgust kõnelda inimestele oma otsusest niisama avalikult ja suu sisse, nagu sa avalikult ja suu sisse sõna, teo ja sulega jutlustasid seda, mille nüüd oled tunnistanud ekslikuks ja valeks. Tuleta meelde Tarass Bulba sõnu: «Mina olen sind sünnitanud, ja mina tapan su!» Kujutas ju Gogol tema isikus ausa sõjamehe ja võitleja ideaali... Muidugi, pole kerge nõnda talitada, kuid kas see polnud sina, kes alati õpetas: olge aktiivsed, teotahtelised! Uni — see on surm, tardumus. Näita nüüd, et sa ka ise juhindud nendest põhimõtetest, mida sisendasid teistele...

Neil päevil oli nii raske mõtelda üht ja õpetada teist, et olin valmis vastu astuma mistahes tormile, kui see ainult mulle rahu tooks. Töötasin neljateistkümnendat aastat Leningradi vaimulike koolide professorina...

Hakkasin otsima konkreetset väljapääsu ummikust. Ja tegin otsuse...

Mõned päevad kulusid mul selleks, et läbi mõtelda «Kiri toimetusele» ja «teadustamisläkitus» Leningradi vaimuliku akadeemia ja seminari rektorile, õpetatud nõukogule, üliõpilastele, õpilastele ja teenistujatele. Selles viimases kirjutasin:

«Käesolevaga teatan kõigile teile, kellega koos töötasin ja keda õpetasin üle kolmeteistkümnne aasta, et mina, olles täie tervise ja kaine mõistuse juures, lähen teadlikult ära Leningradi vaimulikest koolidest, lahkun õigeusu kirikust, ristiusust ja religioonist üldse.

Seda sammu tegema ei ajenda mind solvumine ega

isiklikud tunded või kaalutlused. Olin teie juures au sees, mind armastati.

Lahkun ainuüksi ideoloogilistel ja teaduslikel kaalutlustel, maailmavaatest tingitud motiividel ning sealjuures mitte momendi mõjul, vaid pärast palju aastaid kestnud otsinguid ja mõtisklusi, pärast iga saavutatud tulemuse teaduslikku kontrollimist.

Millised on siis minu otsingute ja uurimuste tulemused, minu seisukohad ja kokkuvõtted, milledele jõudsin ja mis viisid mind otsusele lahkuda religioonimaailmast ning asuda võitlema selle vastu, mida olin kunagi pidanud tõeks ning kõige hea allikaks maailmas, kogu inimkonna jaoks.

Esiteks. Uurides kriitiliselt piiblit, jõudsin teaduslikult põhjendatud järeldusele, et muinasjuutide religiooni, samuti nagu ka sellest tulenevat ristiusku ei saa pidada jumala poolt kuulutatuks, erandlikuks, vaid ta on arenenud samade seaduste järgi ja teinud läbi samad etapid nagu kõik maailma religioonid, on nendega suguluses, on inimkonna arenemise ajalooliste teede loomulik sünnitis.

Teiseks. Uurides religioonide ajalugu, jõudsin arusaamisele, et mistahes religioon, kas praegu eksisteeriv või kunagi varem inimkonnal eksisteerinud, on moonutatud peggeldus, mis kannab «taevasse» üle reaalseid inimeste suhteid looduse ja teiste inimestega, klassikokkupõrkeid ja klassiideoloogiat, sisaldab alati hulgaliselt ebausugemeid, mis on tekkinud inimteadvuses ühiskonna arenemise eelnevatel astmetel, mitmesuguste ühiskondlik-majanduslike formatsioonide arenemise, võitluse ja vaheldumise käigus, tootlike jõudude arenemise ning nende arenemise tasemest sõltuva ühiskonnakorra tingimustes.

Kolmandaks. Paljude religioonide võrdlev uurimine näitas mulle, et igaüks neist peab ennast ainuõigeaks ja «õigeusklikuks», see tähendab õigesti jumalat ülistavaks. Igaüks neist toetub oma «imedele» ja «ettekuulutustele». Igaüks neist kuulutab võõrad imed ja ettekuulutused võltsideks ja väljamõelduiks. Tegelikult aga on igaühe argumendid ühtede ja samade teeside korrutamise, ainult et nad on antud religiooni ja teda sünnitanud ühiskondlik-majanduslike suhete ja nende tasemele vastava ühiskonnakorra iseärasuste ja vajaduste kohaselt «ümber kohendatud».

Neljandaks. Teaduslikud uurimised, isiklikud kogemused, tähelepanekud usklikte inimeste elust ning religiooni ja nõndanimetatud «kiriku» mõjust sellele elule näitasid mulle, et kapitalistliku ühiskonna tingimustes annab religioon küll inimestele ajutist lohutust või isegi reaalselt materiaalselt abi, kuid samal ajal kisub neid kõrvale otsustavast võitlusest maailma ümberkujundamise eest, tema päästmise eest rõhumisest ja eksploateerimisest, sotsialistliku ühiskonna tingimustes aga ei lase religioon usklikel inimestel täielikult lülituda võitlusse tuleviku eest, säilitades neis paljusid iganenud arusaamu, nagu eraomandus, ebavõrdsus, alandlikkus, usu puudumine inimese jõudusesse ja võimalustesse, ei lase inimestel täiel määral mõista ja omaks võtta neid saavutusi, mida pakub kaasaegne teadus.

Viiendaks. Samad teaduslikud uurimised näitasid mulle, et inimühiskonna arenemise teatud etappidel on religioonil olnud ka mõningaid positiivseid külgi. Nii näiteks, olles oma aja ära elanud formatsiooni asemele tulnud uue, progressiivsema (vana, iganenu suhtes) formatsiooni ideoloogiliseks väljenduseks, religioon kuulutas ja viis ellu selle uue, progressiivsema formatsiooni ideid. Kuid see, mis oli kasulik ja progressiivne antud etapil, ei võinud säilitada oma tähtsust ka järgneval etapil. Absurdne oleks meie päevil loobuda traktorist selle tõttu, et kunagi kõpla ja teritatud kepi asemele põllumajandusse tulnud saha leiutamine kujutas endast progressi ja oli inimkonnale väga kasulik. Religioonis aga leiab aset just niisugune nähtus: kuna minevikus etendasid Venemaal positiivset osa mõned kloostrid, siis püsitakse arvamusel, et nad on progressiivsed ja vajalikud alati. Ja kas pole kogu kirik niisugune organisatsioon, kes lakkamatult kinnitab oma õigust olemasolule tõeliste ja arvatavate minevikuteenete nimel?!

Kuueandaks. Tutvumine marksistliku filosoofiaga ning inimühiskonna ajalooliste arenemisteede tähelepanelik uurimine näitasid mulle, milliseks inimese jõudude ja võimete kasutuks pillamiseks on religiooni teenimine, inimestes maailmast ja selle olemusest illusoorsete ja moonutatud kujutelmade alalhoidmine. Tundsin tungivat vajadust pühendada kõik oma jõud ja teadmised reaalsele loovale — kas või kõige väiksemale, kuid tingimata loovale tööle.

Niisugused on lühidalt minu lahkumise motiivid. Ja ma tahaksin, et nad saaksid teatavaks kõigile neile, kellega mul oli teenistuslikke ja õppetöölaseid kokkupuuteid, et kõik oleks lõpuni ja ausalt välja selgitatud. Kui vaimulike koolide administratsioon ei pea seda võimalikuks teha (see on mulle ükskõik; see on teie asi, millised kommentaarid lisandate minu «läkitusele»), jätan ma endale õiguse taotleda, et käesoleva dokumendiga tutvustataks Leningradi vaimulike koolide õpilasi, õpetajaid ja teenistujaid mistahes muude vahenditega, milliseid leian.»

Järgnes kiri minu endistele kolleegidele. Nagu mulle hiljem teatavaks sai, loeti see koos «läkituse» tekstiga ette õpetatud nõukogus, mille tõttu pole vajadust seda siin kordama hakata. Õpilastele «läkituse» teksti teatavaks ei tehtud, samuti teenistujatele. Seepärast avaldan selle siinkohal...

«Läkitus» lõppes nõnda:

«Ka teie poole, õpilased, pöördun ma! Andke mulle andeks, et nii kaua valmistusin tegema seda, mida nüüd teen. Heitke pilk endasse, kahtlustele, mis, nagu ma tean, teid valdavad, ja te mõistate, kui keerukas ja raske on ümberhindamisi ja põhjanevaid pöördeid teha niisuguses valdkonnas nagu ideoloogia. Juurelge kõike julgelt, ärge kartke küsimusi üles tõsta, ja — usun seda — me kohtume veel... Mitte kui vastased, vaid kui võitluskaaslased ja uuesti sõbrad... Kuid pidage meeles, ma ei kavatse teid veenma või «ahvatlema» hakata, — mõtelge ise! Niisuguseid asju peab inimene otsustama ilma etteütlemiseta, talle tuleb ainult näidata tõelises valguses teid, mida mööda ta võib edasi sammuda... Valiku aga peab ta tegema ise! Ja ainult ise! Ei, ma ei «ahvatle» teid, ma ainult armastan teid väga...

Ja sellega ma lõpetan! Hüvasti!»

---

2. detsembri õhtul saatsin «Kirja» ajalehetoimetusse. Nagu lugejad teavad, avaldati see «Pravdas» 6. detsembril 1959. Samal päeval, 2. detsembril, viisin isiklikult «läkituse» akadeemia rektorile. Lahkusime lihtsalt ja rahu-meeli, olles surunud teineteise kätt ja väljendanud oma isiklikku lugupidamist.

Järgmisel päeval külastas mind teise kursuse üliõpilaste kolmeliikmeline delegatsioon. «Läkitusega» neid ei tutvustatud ja nad tahtsid ise selgusele jõuda selles, mis oli aset leidnud. Õhtul aga tõi dotsent Miroljubov minu äraolekul kirja, milles palus «mitte ahvatleda väiksemaid vendi» oma väljaastumistega.

Arvan, et kõigest minu käesolevas pihtimuses öeldust peaks selge olema, et seda palvet ma täita ei saanud.

Praegu, kus ma lõpetan seda pihtimust usklike ja uskmatute, kogu ühiskonna ees, on minu lahkumise päevast möödunud juba mitu nädalat. Selle aja jooksul on mind külastanud nii mõnigi inimene, on olnud veel vestlusi ja vaidlusi. Olen saanud ka mitmeid kirju Nõukogude Liidu mitmesugustest linnadest nii heade soovide ja õnnitlustega kui ka hukkamõistvaid ja sõimu sisaldavaid. Selleks võitlus ongi.

Sisemiselt tunnen ennast hästi. Otsingute piinav tee on seljataga. Alustan, kuigi hilja, uut loovat elu, elu inimeste kõrval, mitte aga religioossete illusioonide pilvelossides. Ja ma usun. Jaa, jaa, sellesse ma usun tõesti, — et inimesed, kelle ma nüüd olen leidnud, aitavad mul lõpuks saavutada seda, et mu uus elu oleks sirgjooneline, kasulik ja helge.

Elukogemused aga tahan pühendada sellele, et teistel ei tuleks nii kaua ja rängalt ekselda, otsides teed reaalsele elule ebausudust ja religiooniuiumast, nagu see juhtus minuga.

20. jaanuaril 1960, Leningrad.

VAJALIK JÄRELSÕNA

Selle brošüüri kirjastusele üleandmise momendiks on kirjade arv vastuseks minu «Kirjale toimetusele» ja seejärel «Vastusele korrespondendile» kasvanud üsna soliidseks.

Enamikus on need kirjad positiivsed, nad on kirjutatud soojalt ja sõbralikult ning neis väljendatakse soovi toetada mind ja anda mulle jõudu minu uuel teel.

Teatud hulk kirju on tulnud ka ilmselt fanaatilistelt usklikelt. Loomulikult püüavad nad mind tõrvata, süüdistavad ja kahtlustavad mind kõigis «seitsmes surmapatus». Nagu tavaliselt, kirjutavad kõige tigidamad neist anonüümselt, püüavad anda lööki nurga tagant, jäädes ise varju.

Anonüümsetele kirjadele pole muidugi mõtet tähelepanu pöörata. See on räpaste käte ja näruste, tigidate hingede räpane «literatuur».

Kuid minust mahajäetud usumaailmas elavate inimeste sirgjoonelist, mitteanonüümsete vastuväidete ja vastukajade hulgas leidub kolm teesi, milledest, nagu mulle tundub, oleks kasulik rääkida siinkohal, käesoleva brošüüri järelsõnas.

Mis teesid need on?

Esimehe tees. Väljendatakse arvamusi, et ma võisin lahkuda kirikust ja pöörata religioonile selja sellepärast, et ei saanud lapsepõlves usulist «karastust», pärinesin ateistlikust perekonnast...

Ei, see pole nii! Mind kasvatanud ema ja kadunud vanaema olid usklikud inimesed, mu ema aga on usklik seniajani, ka pärast minu lahkulöömist religioonist. See on tema isiklik asi. Tõsi küll, mind kasvatanud omaksed pole iialgi olnud fanaatikud. Nagu tuhandetel teistel perekondadel, olid ka neil teatud religioossed kujutelmad, nad uskusid kiriku päästvasse toimesse ja vaim-

sesse headusse, täitsid tema kõigile koguduse liikmeile tavalisi ettekirjutusi ja kombeid. Ja kui ema jättis mulle vabaduse otsustada, kas ma hakkan preestriks või mitte, siis mitte sellepärast, et see elukutse oli talle vastumeelne, vaid sellepärast, et ta üldse ei tahtnud mõjutada mind elutee valikul. Kas tal polnud õigus? Arvan, et paljud inimesed, vaadates tagasi läbikäidud teele, kadestavad mind ja ütlevad: «Kui hea oleks olnud, kui ka meid omal ajal poleks nii visalt tõugatud sinnapoole, kus mitte meie, vaid meie vanemad nägid meie tulevikku ja meie õnne!»

Teine tees. Teda kiskus usust eemale naine! Ise poleks ta iialgi lahkunud!...

Ma pole foksterjer ega mops, et mind saaks «kiskuda» ja «vedada». Mis puutub minu naisesse, siis noores eas, Eestis, oli ka tema usklik, laulis ja luges kirikus. Ja ka tema tegi nagu minagi läbi oma maailmavaate ning endiste veendumuste ja kujutelmade teadusliku revideerimise tee. Teadus, millele ta pühendas oma elu (bioloogia), oli talle sellel teel abimeheks, nõuandjaks ja sõbraks.

Paljud maailmavaate revideerimise etapid me elasime läbi koos, konsulteerides teineteist selles valdkonnas, mida kumbki meist tunneb paremini. Kuid kumbki meist ei «vedanud» ega «kiskunud» teist. Selleks peame me liialt lugu teineteisest ja Inimese seisusest.

Põhjendamatud ja absurdsed on mõnel pool vilksatunud väited, et ma olevat lahkunud naise pärast, «et mitte rikkuda tema karjääri». Minu naise tööd ei ähvardanud keegi ega miski. Ta töötab ja on töötanud juba palju aastaid.

Ei tea! Võib-olla niisuguste arvamuste autorid mõttsid oma mõõdupuuga, oma praktikast lähtudes, kuid meie — minu naine ja mina — ei kujutle, kuidas võiks elada ja vaadata inimestele silma, kui me reedaksime oma veendumused karjääri või kasu huvidest lähtudes.

Kolmas tees. Kogu elu jooksul on ta mõtisklenud ja kahelnud, järelilikult polnud ta iialgi usklik inimene!...

On kaht tüüpi usku: üks on lapselikult usaldav, fanaatiliselt pime, ilma et ta millegi üle järele mõtleks, usk, mis on võimeline ütleva: «Usun, ka kui see oleks absurd!»

Teine on usk, mis sammub otsingute piinavat teed mööda, kahtleb, juurdleb... Nõnda uskuda on raskem. See on kannatustes omandatud usk, usk, mis on kätte võidetud südameverega.

Inimesed, kes tulevad minu suhtes välja kolmanda teesiga, on kahtlemata usklikud inimesed, seepärast luban endale meenutada neile, et evangeeliumis kõneldakse lugupidamisega kui usklikest ka niisugustest inimestest. Meenutage haige poja õnnetu isa sõnu, millega ta evangeeliumi legendi kohaselt pöördus Kristuse poole: «Ma usun, issand; aita mu uskmatut südant». Evangeeliumi muistendi kohaselt võttis Kristus kuulda selle heitleva inimese palvet ja tegi haige terveks.

Meenutage Johannese evangeeliumi XX peatükki, kus kõneldakse sellest, kuidas apostel Toomas, kuuldes teiste jüngrite jutustust ülestõusnud Kristuse ilmumisest, ütles: «Ei ma usu, kui ma ei näe tema käte sees naelte aset ega pane oma sõrme naelte aseme sisse ega pane kätt tema külje sisse.» Evangeeliumi legendi kohaselt kuulus Toomas just nende inimeste hulka, kes oma usku nendele endile piinarikkalt panevad proovile ning kontrollivad mõistuse ja kogemuste najal. Ja pange tähele, et evangeeliumi muistendis ei tõuganud Kristus ära Tooma usku, vaid ütles talle ainult: «Sa oled uskunud, sest et sa mind oled näinud; õndsad on need, kes ei näe, ja siiski usuvad», see tähendab juhtis tähelepanu sellele, et uskuda pimesi ja mõtlematult on lihtsam ja mitte nii väsitav. Kirikulegendide järgi jutlustas just seesama Toomas hiljem ristiusku Indias.

Miks siis tahavad kolmanda teesi autorid, et kõik usklikud inimesed oleksid üht tüüpi usklikud, kui seda ei nõua isegi seesama evangeelium, mida nad peavad «jumalasõnaks». Ma pole iialgi uskunud lapselikult naiivselt või fanaatiliselt pimesi, kuid sellest hoolimata uskusin jumalasse kümneid aastaid, ning uskusin tões ja vaimus. Uskusin, kuni elu loogika ja teaduslike argumentide veenvus ei raiunud läbi minu usupuu viimased juured. Ja alles pärast seda, kui ma veendusin, et mul pole jäänud ainsatki niidikest, millest ma võiksin kinni haarata, et säilitada veendumust usu väärtuses, vaimses ja päästvuses, tegin teatavaks selle, milleni olin jõudnud, mida olin tunnetanud, milles olin selgusele jõudnud.

SISUKORD

Milleks on vaja seda jutustust?	3
Et hoiatada ühtesid	3
... panna teisi järele mõtlema	5
Kuidas minust sai usklik ja hingekarjane. Mõni sõna lapse- põlvest ja nooruseast	6
Kuidas kujunes mu usk	8
«Vajame häid järglasi...»	11
Preestrirüüst, habemetest, pikkadest juustest	13
Palved ja nende tähtsus. Usu tugevdamise psühholoogiline tegur	15
Oigeusu jumalateenistuste liialdused. Mõni sõna kurjade vai- mude võimuses olemisest	20
Alandlikkuse «voorused»	26
Ülikool. Kristluse väärikuse ja kristlaste väärituse teooria	29
Ünistus teaduslikust tööst	36
Esimesed mõtisklused piibli jumaliku päritolu üle	39
Eluülikool	44
Nõukogude inimeste keskel	48
Tulevaste «hingekarjaste» kasvataja osas	49
Religiooni ajalugu aitab mul mõista kõigi uskumuste tõelisi põhjusi	53
Piibli uurimine viib lõpule murrangu maailmavaates	55
Lahkulöömine	60
Vajalik järeلسõna	68

Осипов Александр Александрович
ПУТЬ К ДУХОВНОЙ СВОБОДЕ
(Рассказ бывшего богослова)

На эстонском языке

Обложка Э. Тали

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

Toimetaja J. Ojamaa

Kunstiline toimetaja E. Palmiste

Tehniline toimetaja L. Vahtre

Korrektorid E. Bitter ja Ü. Rattur

Ladumisele antud 26. VIII 1961. Trükkimisele
antud 9 X 1961. Paber 54×84, $\frac{1}{16}$. Trüki-
poognaid 4,5. Formaadile 60×92 kohaldatud
trükipoognaid 3,69. Arvutuspoognaid 4,14.
Trükiarv 5000. Tellimise nr. 7529. Hans
Heidemanni nim. trükikoda, Tartu, Ülikooli
17/19. I

Hind 10 kop.

1—7

10 kop.

A-24133

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00359570 1